

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему «С. Ф. Русова як громадська діячка (1870-ті рр. – 1940 р.)»

Виконала: студентка VI курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Кадацька Дар'я Русланівна

Керівник: к.і.н., доц.
Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.
Любавський Роман Геннадійович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна основа роботи.....	21
1.3. Методологія та методи дослідження.....	27
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ РОЛІ С. Ф. РУСОВОЇ	30
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОФІЇ РУСОВОЇ У 1870-ТІ – 1921 РР.	44
3.1. Знайомство з Київською «Громадою». Видання Шевченкового «Кобзаря» (1875–1876).....	44
3.2. Діяльність на Чернігівщині та Півдні України.....	50
3.3. Харківський період громадської діяльності.....	56
3.4. Роль С. Русової в українському громадському житті Петербургу.....	63
3.5. Внесок С. Русової у діяльність національного жіночого руху на українських теренах.....	70
РОЗДІЛ 4. ЕМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ С. Ф. РУСОВОЇ (1922–1940)	77
ВИСНОВКИ	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	101
ДОДАТКИ	119

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Прикметною рисою сучасної історичної науки є прагнення до ґрунтовного вивчення національної історії у різних площинах. Одним з проявів цього є зростання наукового інтересу до дослідження ролі особи в історії, все активніші звернення істориків до персонологічної проблематики, адже за кожною історичною датою, подією, фактом – праця, почуття, діяльність реальних людей.

В умовах сьогодення активно зростає зацікавленість українського суспільства до вивчення тих представників національної історії, життя та наполеглива праця яких були спрямовані на визволення України, захист прав та інтересів українського народу, утворення Української суверенної держави. До таких постатей нашої історії другої половини XIX – першої половини XX ст., без сумніву, належить Софія Федорівна Русова – громадсько-політична діячка, вихователь, просвітитель, літературознавець, професор педагогіки та доктор соціології, багатолітня очільниця Української Жіночої Національної Ради, діячка українських громад та товариств.

Зважаючи на сучасні загрозливі безпекові виклики, передусім, повномасштабну війну РФ проти України, все більшого значення набуває виховання, насамперед у молодого покоління, активної громадянської позиції, відданості та здатності відстоювати інтереси своєї Батьківщини, сприяти її звершенням у площині внутрішнього життя та на міжнародному рівні. Не останню роль у цьому відіграють гідні приклади діячів минулого. Життя та діяльність Софії Русової, безумовно, є промовистим свідченням самопожертви задля захисту загальнонаціональних інтересів. Її фантастична працездатність, безкорисливість, відданість громадській справі та національним переконанням й через півтора століття викликають захоплення та повагу.

З моменту проголошення незалежності України з'явився цілий ряд наукових та публіцистичних праць, що розповідають про С. Русову як про видатного педагога, організаторку дошкільних закладів; активно аналізується

педагогічний доробок вченої. Натомість, лише подекуди зустрічаються фрагментарні відомості про один з найважливіших видів її діяльності – громадську роботу. Спеціальної, хронологічно цілісної розвідки, пов'язаної з висвітленням Софії Федорівни як громадської діячки немає. Все це зумовлює актуальність даної роботи.

Об'єкт дослідження: особа Софії Федорівни Русової (1856–1940), життя видатної громадсько-політичної діячки, представниці педагогічної думки та літературно-освітнього процесу другої половини XIX – першої половини XX ст.

Предмет дослідження: основні аспекти громадської діяльності Софії Русової. Відомо, що поняття «громадська діяльність» має широке трактування. У даній роботі ми орієнтуємося на визначення «громадської діяльності», котре подає дослідниця О. М. Кін: «діяльність громадян, що здійснюється ними добровільно і безкорисливо, відповідно до їхніх потреб та інтересів, індивідуально або колективно на основі вільного та усвідомленого вибору на користь третіх осіб або суспільства в цілому і спрямована на збереження й зміцнення гуманістичних цінностей, розв'язання актуальних соціальних проблем, сприяння особистісному розвитку та вдосконаленню соціуму»¹.

Хронологічні межі дослідження зумовлені специфікою тематичної спрямованості наукової розвідки і охоплюють період життя та активної громадської діяльності С. Ф. Русової упродовж 1870-х рр. – 1940 р. Нижня межа роботи обумовлена становленням Софії Федорівни як громадської діячки (1872 р. – входження С. Русової до складу Київської «Старої Громади», 1875 – 1876 рр. – успішне виконання першого громадського завдання: видання повного «Кобзаря» Т. Шевченка). Верхня хронологічна межа дослідження – 1940 р., спричинена смертю С. Ф. Русової.

Територіальні межі дослідження визначені з огляду на місце проживання та діяльну громадську роботу Софії Федорівни Русової. До них відносимо територію Чернігівщини – с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської

---

¹ Кін О. М. Науково-теоретична характеристика проблеми громадської діяльності студентської молоді // Теорія та методика навчання та виховання. 2016. Вип. 39. С. 83.

губернії (нині Чернігівський район Чернігівської області), м. Чернігів, Борзнянський повіт Чернігівської губернії (тепер – Ніжинський район Чернігівської області). Також вони охоплюють такі українські міста: Київ, Одесу, Єлисаветград (нині – Кропивницький), Катеринослав (Дніпро), Херсон, Харків, Кам'янець-Подільський.

До територіальних меж дослідження відносимо й російське місто Санкт-Петербург, а також австрійські Відень та Баден, міста Чехословацької Республіки (тепер – Чеська Республіка) – Подебради, Прагу.

Метою дослідження є з'ясувати та висвітлити громадську діяльність С. Ф. Русової, її внесок в український жіночий рух.

Реалізація означеної мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) проаналізувати історіографію проблеми, окреслити джерельну основу роботи;

2) висвітлити спектр соціальних ролей С. Русової, визначити, яка з них була пріоритетною у її житті;

3) дослідити та висвітлити зміст і спрямованість громадської діяльності Софії Русової на українських землях, її роль в українському громадському житті Петербургу;

4) з'ясувати внесок Софії Федорівни у діяльність національного жіночого руху на українських теренах;

5) визначити основні напрями громадської роботи С. Русової в період життя на еміграції (1922–1940).

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше:

- комплексно, в широких хронологічних межах досліджено громадську діяльність С. Ф. Русової, що досі не виступала предметом спеціального вивчення;

- завдяки опрацюванню значної кількості джерел, в тому числі листів з епістолярної спадщини родини Ліндфорсів-Русових, яка донині не

використовувалася, окреслено головні сімейно-побутові соціальні ролі С. Русової; визначено пріоритетну соціальну роль у її житті;

- використано нові джерела – архівні матеріали фонду 269 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), що сприяло з'ясуванню основних напрямів громадської роботи Софії Русової в еміграційний період (1922–1940), а також доповнило уявлення про сімейну сторону її життя.

Практичне значення отриманих результатів. Зібраний та проаналізований фактологічний матеріал, основні положення наукової роботи, а також сформульовані висновки значно поглиблюють розуміння місця Софії Русової в історії України. Вони можуть бути використані у науковій царині: для подальших досліджень персоналії С. Ф. Русової (підготовки монографічних видань, праць, статей). Також можливе їх застосування у навчальній сфері: під час створення підручників, навчальних посібників, узагальнюючих праць або окремих розділів про роль жінок в українському громадському житті другої половини XIX – першої половини XX ст., історію українського жіночого руху. Крім того, громадська активність Софії Русової може слугувати як приклад у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, вищих навчальних закладів, для діяльності українських громадських організацій.

Апробація результатів дослідження здійснювалась шляхом участі у I Міжнародній науково-практичній конференції «MODERN RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION» (14–16 вересня 2023 р., м. Чикаго (США), заочна інтернет-конференція); доповіді на засіданні студентського наукового гуртка кафедри історії України історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна (28 вересня 2023 р.). Окремі матеріали по темі дослідження були представлені у вигляді статті: «Софія Федорівна Русова: харківський період життя та діяльності (1889–1895)» (збірка статей «Modern research in science and education. Proceedings of the 1st International scientific and practical conference». Chicago, USA. 2023. Pp. 267–276).

Структура роботи обумовлена зазначеними метою та завданнями. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (147 найменувань на 18 сторінках), додатків та резюме двома мовами. Загальний обсяг роботи – 124 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Варто зазначити, що постановці нашої проблеми передував період попереднього поступового накопичення відповідних відомостей, а також опрацювання окремих її сюжетів у літературі. Тому задля досягнення окреслених нами дослідницьких завдань, передусім, необхідно ґрунтовно узагальнити існуючу літературу з обраної проблеми. Наступним кроком повинен стати пошук й вивчення комплексу різнопланових джерел та формування методології, придатної для вирішення поставлених завдань. Реалізації цих історіографічно-джерелознавчих й теоретичних питань присвячено перший розділ.

1.1. Історіографія проблеми

Життєвий шлях, а також навдивовижу багата та різнопланова діяльність Софії Федорівни Русової знайшли відображення у численних наукових та публіцистичних працях різного часу. Тому вважаємо за доцільне структурувати весь масив наявної історіографії, поділивши її на певні умовні періоди. Так, в історіографії окресленої проблеми умовно виокремлюємо три періоди, що в цілому, відповідають основним етапам розвитку української історичної науки.

Перший період – історіографія імперської доби – охоплює часовий проміжок від початку ХХ ст. до 1917 р. Другий період – література 20 – 80-х рр. ХХ ст., яка поділяється на радянську та нерадянську. Третій період – сучасна література – починається з 1990-х рр. і триває до сьогодні. Слід зауважити, що вибір хронологічних меж кожного періоду обґрунтовано різними державно-політичними режимами, за яких існувала українська історична наука; часом, місцем проживання та професійної діяльності істориків. Відмінність одного

періоду від іншого проявляється в наступному: кількості написаних праць, жанровому представленні та тематичному спрямуванні робіт, різниці у науковому рівні й глибині аналізу порушених питань.

Перший період (початок ХХ ст. – 1917 р.) характеризується формуванням історіографічної бази. Він пов'язаний із оцінкою сучасниками діяльності Софії Русової у літературно-публіцистичному та культурно-освітньому житті українського народу.

Під час другого періоду (20 – 80-ті рр. ХХ ст.) громадською діяльністю С. Ф. Русової цікавляться винятково дослідники, що проживали на західноукраїнських землях, а також представники еміграції. Натомість на Батьківщині Русова була затаврована як «ворог народу» та викреслена з публічного і наукового дискурсів. Зауважимо, більшість авторів праць 1920 – 1930-х рр. були добре знайомі з Софією Федорівною, тому у їхніх роботах відчутною була емоційна складова, яка накладала відбиток на певній ідеалізації особи С. Русової. Значення історіографії даного періоду полягає в істотному накопиченні фактичних даних про життя та громадську, політичну, наукову, просвітницьку діяльність Софії Русової, в тому числі періоду еміграції (1922 – 1940).

Беззаперечною перевагою останнього, сучасного, періоду є стрімке розширення (за обсягом, змістовою наповненістю) джерельної основи дослідження проблеми, що стало можливим завдяки здобуттю незалежності України. Це сприяло уточненню окремих сторінок життєвого шляху Софії Федорівни (в тому числі, питання про причини еміграції), появі великої кількості досліджень різних аспектів її діяльності.

Як бачимо, розвиток наукової розробки теми тривав нерівномірно, залежав від політико-ідеологічної ситуації, а також від орієнтирів авторів.

Історія вивчення постаті Софії Федорівни Русової розпочинається ще за її життя – на початку 1900-х рр. Витоки історіографічної традиції вивчення діяльності С. Русової пов'язані, по-перше, з її участю у громадському житті українського суспільства; по-друге, з літературною, публіцистичною та

педагогічною роботою Русової. На цьому етапі (1900-ті рр. – до 1917 р.) сильне враження справляє кількість та напрями праць самої Софії Федорівни. Так, в одному лише педагогічному журналі «Світло», тільки за 1910 – 1914 рр., вона видала друком понад сто своїх розвідок, рецензій, статей¹. Ці роботи стимулювали українських педагогів, філологів, літературознавців до написання відгуків, рецензій на її твори. І, навпаки, наявність цих коментарів, заміток, до певної міри, була каталізатором подальшої активної творчої діяльності самої Русової.

Вже на початку ХХ ст. творчий доробок С. Ф. Русової викликав інтерес частини громадянства Наддніпрянської України. Чимало оглядів, відгуків на її статті було розміщено у періодичних виданнях імперської Росії – «Украинская жизнь», «Киевская старина». З-поміж численних оглядів, рецензій варто відзначити відгук на статтю Русової українського педагога, суспільного діяча В. Науменка². Він високо оцінює аналізовану працю, зазначає, що Софії Федорівні, на основі вже відомих даних, вдалося цілком повно змалювати суспільно-сімейне становище малоросійських жінок XVI – XVII ст. В. Науменко схвалює живу, докладну манеру написання, виклад матеріалу через окреслення образів жінок, які виступали героїнями народних пісень, були відзначені на сторінках історії.

Не менш позитивну оцінку було надано іншій статті Софії Русової невідомим автором у роботі «Історичні антитези»³. Відзначалося, що їй, спираючись на дослідження О. Єфименко, М. Грушевського, вдалося намалювати картину «исторических судеб украинского народа», водночас «госпожа Русова противопоставляет этой картине современное его положение,

¹ Цина В. І. Софія Русова і українська національна система освіти // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2011. № 8. С. 187.

² В. Н. [Науменко В.]. Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века: (сборник «К свету»). С. 205–219) // Киевская старина. 1904. Т. 87. С. 43–44. URL: https://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1904_10.pdf (дата звернення: 09.03.2023).

³ Исторические антitezы: [про ст. С. Русової в газеті «Наши Дни». 1905. № 36, № 39] // Киевская старина. 1905. Т. 88. С. 150–151. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/d60/jan05.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

полное неустройство социального, экономического и национального характера»¹.

Також цікавими для сучасників видавалися й книги Софії Русової. Зокрема, у 1906 році на сторінках політичної, літературної газети «Громадська думка» було розміщено рецензію на книгу С. Русової і Ф. Вовка². Відомий український публіцист, літературознавець Д. Дорошенко визнавав, що його не вражає белетристична форма книги, разом з тим, на його думку, дана книга мала зайняти чільне місце серед праць про життя чужих народів.

Варто наголосити, що ім'я Софії Русової на початку 1900-х рр. вже було відоме й організованому жіноцтву західноукраїнських земель. Так, галичанка, літературознавець М. Фуртак (М. Деркач) в одній зі своїх статей зазначала, що Софія Русова, так само як і перша жінка-почесний доктор наук Олександра Єфименко, ще перед Першою світовою війною були для представників галицької жіночої молоді «далекими виідеалізованими світочами», життя та робота яких «заохочували до прямування їхнім шляхом»³. В 1909 році О. Залізняк, одна з яскравих представниць емансипаційних устремлінь жінок-українок Галичини, здійснила переклад та надрукувала у Львові брошуру Софії Федорівни під назвою «Як болгари здобули собі свободу?»⁴.

Протягом тривалого часу: 1913–1914 і 1918 рр. на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника» почергово друкувалася трилогія української письменниці Н. Романович-Ткаченко «Мандрівниця»⁵. Ця повість була присвячена громадській діячці С. Ф. Русовій, саме її життєвий шлях ліг в основу

¹ Исторические антитезы: [про ст. С. Русової в газеті «Наши Дни». 1905. № 36, № 39]. С. 150–151. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/d60/jan05.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

² Дорошенко Д. Нові народні видання: [рец. на кн. С. Русової і Хв. Вовк. «Серед виноградарів південної Франції»] // Громадська думка. 1906. 3 лют. (№ 22). С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 18.03.2023).

³ М. Ф. [Марія Фуртак]. Софія Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 177.

⁴ Русова С. Як болгари здобули собі свободу? / з рос. мови пер. Олена Охримович. Львів: Друк Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 1909. 56 с.

⁵ Романович-Ткаченко Н. Мандрівниця // Літературно-науковий вісник. 1913. Т. 61. Книга 2. С. 308–323, Книга 3. С. 442–484; 1913. Т. 62. Книга 4. С. 88–118, Книга 5. С. 341–355, Книга 6. С. 500–516; 1913. Т. 63. Книга 7–8. С. 115–152; 1914. Т. 65. Книга 6. С. 501–536; 1914. Т. 66. Книга 7–8. С. 123–168; 1918. Т. 69. Книга 02–03. С. 195–226; 1918. Т. 70. Книга 04–06. С. 24–55; 1918. Т. 71. Книга 07–08. С. 58–88, Книга 09. С. 203–223; 1918. Т. 72. Книга 10–11. С. 32–72. Книга 12. С. 174–201. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyj_vistnyk/ (дата звернення: 05.03.2023).

сюжету праці. З-поміж усіх творів Н. Романович-Ткаченко, літературознавець та журналіст А. Ніковський відзначав якраз цю працю¹.

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., завершення Першої світової війни та мирні договори з повоєнного урегулювання кардинально змінили національну приналежність українських земель. Західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. На решті земель було утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). Така ситуація мала безпосередній вплив на процес історіописання проблеми.

Репресивна політика радянської держави спричинила тривалу перерву у дослідницьких пошуках, націлених на вивчення національної історії. Тому предметного розгляду життя та діяльності Софії Русової радянськими дослідниками не було здійснено. Офіційна влада розглядала її як «українську буржуазну націоналістку» з усіма відповідними до цього «оргвисновками». Тавро представниці українських націоналістів, продовження активної громадської діяльності Русової в еміграції стали причиною того, що радянське літературознавство та педагогіка в наступні чотири десятиліття замовчували її творчість. Так, з початку 30-х рр. і до кінця 80-х років ХХ ст. на території радянської України не було видано жодного її твору. Всі праці С. Русової як «шкідливі» перебували на полицях спецховищ різних закладів, установ, архівів. У зв'язку з цим, творчий доробок Софії Федорівни випав з кола інтересів громадськості, був вилучений з нормального культурного обігу.

Водночас, цілком оминати увагою цю неординарну особу радянська історіографія не могла. Постать Софії Русової піддавалася дискредитації у «викривальних» «антинаціоналістичних» дописах окремих ідеологічно вмотивованих вчених. Наприклад, скупа інформація про неї вміщена у першому виданні Української Радянської Енциклопедії 1963 р. Варто зауважити, що УРЕ була найвідомішою багатотомною універсальною енциклопедією радянських

---

¹ Ніковський А. Огляд української літератури 1913 р. // Літературно-науковий вісник. 1914. № 1. С. 158–159. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyj_vistnyk/ (дата звернення: 05.03.2023).

часів, в якій вдалося опублікувати відомості про окремих українських діячів, замовчуваних у попередніх виданнях. В одній зі статей УРЕ, С. Русова постає як безумовний ідеологічний ворог, яка виступала супроти «нової, соціалістичної системи виховання, підтримувала буржуазно-націоналістичні лозунги «автономії школи щодо держави»», а також «українського національного напрямку виховання»¹. Таким чином, дана стаття була написана тенденційно й правдивої вартості не мала. Разом з тим, на сторінках УРЕ 1963 року, фактично уперше за радянських часів (якщо не враховувати видання споминів діячки 1928 р.), було наведено хоча б якусь інформацію про Русову.

Спроба дати менш упереджену оцінку діяльності С. Ф. Русової була здійснена через 20 років С. Далавураком у другому виданні УРЕ. З-поміж іншого, зазначалося, що Русова – «українська громадська, культур.-осв. діячка і педагог... Піонер жіночого демократичного руху на Україні 70 – 80-х рр., автор ряду праць з питань мистецтва, л-ри (про творчість Т. Шевченка, Г. Сковороди, Р. Тагора), шкільних підручників, досліджень з педагогіки, історії, географії тощо»². Водночас вказувалося, що «В період громадян. війни [С. Русова – Д. К.] – в таборі націоналістичної контрреволюції, працювала в секретаріаті Центральної ради»³. Щодо твердження про роботу Русової у жіночих організаціях ще в 1870 – 80-х рр., слід визнати, що правдивість даного судження викликає серйозні сумніви.

В умовах занепаду радянського історіописання досліджуваної проблеми, ідейний провід перебирають на себе представники західноукраїнської громадськості, а також дослідники, що знаходились в еміграції. Саме вони не дозволили перерватися традиції, що була започаткована авторами початку ХХ ст.

У міжвоєнний період Софія Русова завзято впливала на роботу жіночих товариств Західної Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

¹ Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. Т. 12: «Пряців – Світлофор» / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція УРЕ, 1963. Т. 12. С. 443.

² Далавурак С. С. Ф. РУСОВА // Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. Т. 9.: «Поплужне – Салуїн» / Голов. редкол.: М. П. Бажан [та ін.]. Київ: Головна редакція УРЕ. Вид. 2-ге, 1983. С. 522.

³ Там само.

Займаючи посаду голови Української жіночої національної ради в Празі, Софія Федорівна стала очільником національного жіночого руху українок, що перебували в еміграції. Тому природним є те, що першочергову увагу до творчої спадщини та громадсько-педагогічної діяльності Русової у 1918 – 1939 рр. виявили освічені жінки Західної України.

В найпопулярніших часописах регіону друкували присвячені Софії Федорівні статті організатор галицького і буковинського жіноцтва К. Малицька («Нова хата», 1929 р., 1936 р.)¹, багаторічна керівниця української жіночої організації «Союз Українок» М. Рудницька («Жінка», 1936 р.)², редактор періодичного видання «Жіноча доля» О. Кисілевська («Жіноча доля», 1936 р.)³ та багато інших. Як слушно зазначала дослідниця З. Нагачевська, найбільших прижиттєвих публікацій про С. Ф. Русову, оглядів-рецензій її творів з'явилося саме в західноукраїнській періодиці 1920 – 1930-х рр. За цим показником з нею не зможе зрівнятися жодна із жінок Наддніпрянської України⁴.

Чимало статей, як правило, приурочувалися до урочистого відзначення ювілейних дат в житті Софії Федорівни українськими емігрантами (її 50-, 65-, 70-, 80-річчю з дня народження). Авторами цих творів були письменники, політичні та громадські діячі: Л. Білецький («Світло», «Учительське слово», 1922 р.)⁵, М. Мандрика («Нова Україна», 1926 р.)⁶, А. Животко («Кооперативна республіка», 1931 р.)⁷, М. Омельченко («Нова хата», «Жіноча доля», 1931 р.)⁸, Н. Дорошенко («Жінка», «Шлях виховання й навчання», 1936 р.)⁹,

¹ Малицька К. Софія Русова в рідній школі і захоронці. Між дітьми і про дітей // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 178–181; Її ж. Межі // Там само. С. 258–261.

² Рудницька М. Софії Русовій. В день її 80-ліття // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 267–274.

³ Кисілевська О. У Софії Русової у Львові // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Ч. 2... . С. 263–265.

⁴ Нагачевська З. «...Ви все були ідеалом громадянки-Українки...» // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 4.

⁵ Білецький Л. Софія Русова // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 167–168; Його ж. Софія Русова // Там само. С. 168–169.

⁶ Мандрика М. Ювілей С. Ф. Русової // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 174–176.

⁷ Животко Арк. Поклін громадській робітниці (з приводу ювілею Софії Ф. Русової // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 182–185.

⁸ Омельченко М. Софія Федорівна Русова. (З нагоди 75-літнього ювілею життя) // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 186–194; Її ж. Софія Федорівна Русова // Там само. С. 194–197.

⁹ Дорошенко Н. Життя і діяльність Софії Русової // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 228–235; Її ж. Софія Русова як педагог (з нагоди 80-ліття уродин) // Там само. С. 235–242.

О. Дучимінська («Жіноча доля», 1936 р.)¹, Л. Горбачева («Жінка», 1936 р.)², А. Лотоцький («Світ дитини», 1936 р.)³, М. Рудницька («Жінка», 1936 р.)⁴, М. Нижанківська («Жінка», 1936 р.)⁵, Я. Ярема («Рідна школа», 1936 р.)⁶ та багато інших. Всі вони розповідали про основні моменти життя ювілянтки, ставили її громадську та педагогічну діяльність у приклад молодшій генерації очільників та учасників національно-культурного руху за умов відсутності власної державності, виділяли її заслуги у розвитку національної освіти.

Доповідь «Свято Матері», яка була виголошена в Празі (1931) відомим громадсько-політичним діячем, соціологом М. Шаповалом на відзначенні 75-ліття з дня народження Русової стала вдалою спробою визначити місце, яке займала С. Русова у науковому й, передусім, громадському житті України. Шаповал наголошував на тому, що й будучи в еміграції жінка продовжувала різнобічно працювати на благо України: «...писати книжку про Україну, викладати лекції, приймати участь в громадському ділі, боротись за право, справедливість, культуру і свободу її великої Родини-України»⁷.

Саме завдяки таким жіночим постатям як Русова, на думку Микити Єфимовича, «трималося» українське суспільство. «Це ті великі одиниці, що роблять історію. Коли б у нас не було Русової, Кобилянської, Л. Українки – кого б ми замість їх вказали світові, яко рушійний дух народотворчого жіноцтва? Той народ, що не має великих жінок – бідний і невмитий, як родина без матері» – зазначав Шаповал⁸.

¹ Дучимінська О. Софія Русова (3 нагоди 80-літнього ювілею) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 242–246.

² Горбачева Л. Поклін Ювілянтці. Промова в Академії в честь Софії Русової // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 217–222.

³ Лотоцький А. Ювілей великої приятельки дітей // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 255–2256.

⁴ Рудницька М. Софії Русовій. В день її 80-ліття // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 267–274.

⁵ Нижанківська М. Ювілейна Академія в честь Софії Русової // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 262–263.

⁶ Ярема Я. Софія Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 276–278.

⁷ Шаповал М. Свято Матері (3 нагоди 75-ліття Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 202.

⁸ Там само. С. 202–203.

Важливо, що в 30-х рр. ХХ ст. вже можемо спостерігати перші намагання наукового осягнення місця та ролі Софії Федорівни Русової в українському національному державотворенні, осмислення значення її творчого доробку на Далекому Сході (К. Слоновською – «Заря», 1931 р.)¹, у США (Б. Залевським – «Народна воля», 1936 р.)², в Чехословаччині (В. Лащенком – «Українська дійсність», 1940 р.)³.

Із праць представників української діаспори другої половини ХХ ст. доцільно виокремити статті про С. Ф. Русову, написані Л. Буною («Наше життя», 1955 р.)⁴, Г. Мандрикою («Жіночий світ», 1956 р.)⁵, О. Лятуринською («Наше життя», 1957 р.)⁶, В. Єрмоленко («Промінь», 1970 р.)⁷. Зокрема, Л. Бура, у статті, присвяченій 15 роковинам з дня смерті Софії Федорівни, відносить її до генерації «народників», життя яких було прикладом абсолютної віддачі виконанню політично-культурницьких завдань. Лідія Ерастівна наголошує на тому, що Русова «...не тільки провела збирацьку і дослідну роботу. Але поставила себе на службу простолюду... Багато труднощів і невдач приніс подружжю Русових цей громадський досвід»⁸. Висвітлюючи її діяльність в українському жіночому русі, авторка зазначала, що й у середині ХХ ст., під час промов українських жінок на міжнародних конгресах, іноземні представниці «...згадують стареньку «леді», що чудовою французькою мовою вміла обстоювати свої права... Жіночий загаль призначав у ній тодішню найкращу постать українського жіночого руху»⁹.

¹ Слоновская К. Г. Профессор С. Ф. Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 197–198.

² Залевський Б. Софія Федорівна Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 249–251.

³ Лащенко В. Значення діяльності С. Ф. Русової і людей її типу // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 282–284.

⁴ Бура Л. Пам'яті великої вчительки // Наше життя. 1955. № 2. С. 16. URL: <http://surl.li/nkcbq> (дата звернення: 17.09.2023).

⁵ Мандрика Г. Софія Русова: в століття народження української патріотки // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 284–288.

⁶ Лятуринська О. Софія Федорівна Русова (думки у 100-ні роковини народин) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 311–313.

⁷ Єрмоленко В. Софія Федорівна Ліндфорс-Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 318–327.

⁸ Бура Л. Пам'яті великої вчительки. С. 16. URL: <http://surl.li/nkcbq> (дата звернення: 17.09.2023).

⁹ Там само.

О. Лятуринська у роботі «Софія Федорівна Русова (думки у 100-ні роковини народин)» запевняла, що С. Русова – одна з небагатьох дійсно справжніх героїнь національної історії, пам'ять про яку українцям необхідно зберігати. Вона підкреслювала, що «...трудячись на своєму полі до самовідречення, труд цілого свого життя [Софія Русова – Д. К.] кладе, як офіру, для свого народу»¹.

Український політичний діяч А. Жук у статті за 1963 рік, пишучи передусім, про сина Софії Федорівни – Михайла Русова, подає відомості, в цілому, про роль родини Русових в українському громадському житті². Про постать С. Русової у праці «Видатні жінки України» (1969) згадує й відома українська історик-емігрант Н. Полонська-Василенко. Перш за все, дослідниця аналізувала її діяльність у контексті загальнонаціонального розвитку³. Названі праці доповнюють вже відомі факти про С. Русову, викладені у попередніх роботах. Це дозволяє глибше проаналізувати громадську діяльність Софії Федорівни.

Таким чином, констатуємо те, що життю та різноплановій діяльності Русової у нерадянській літературі 20 – 80-х рр. ХХ ст. відводилося чимале місце. Завдяки цим працям, вдалося компенсувати відсутність радянських досліджень, «доповнити», «виправити» те невелике число наявних робіт, гідно репрезентувати особу С. Русової перед світовим загалом. Разом з тим, варто зауважити, що більшість робіт зазначеного періоду була написана в малосприятливих умовах еміграційного життя. Для того, щоб претендувати на усестороннє і повне опрацювання та висвітлення життєвого шляху й громадської діяльності Русової авторам статей бракувало доступу до потрібних джерел і матеріалів. Тому, мимоволі, багато сторінок з життя Софії Федорівни було освітлено неповно, а, можливо, навіть не зовсім точно.

---

¹ Лятуринська О. Софія Федорівна Русова... С. 311.

² Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). 1963. № 6 (30). С. 44–74. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1963_N06_30.pdf (дата звернення: 25.03.2023).

³ Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен. 1969. С. 125, 133, 136, 145–147.

Новий етап дослідження життя та діяльності С. Русової пов'язаний із суспільно-політичними змінами, розбудовою незалежної Української держави. Важливою рисою сучасного історіографічного періоду є активна архівознавча праця багатьох інституцій України та, як наслідок, стрімке розширення джерельної основи досліджуваної проблеми.

Символічно, що саме 1991 рік (135-річчя від дня народження Софії Федорівни) було оголошено ЮНЕСКО роком Софії Русової. З того часу й розпочалися дослідження її педагогічного доробку в Україні. До перших спроб дослідити постать С. Русової відносимо: публікації Н. Калениченко і Н. Копиленко¹, Ф. Погребенника², Ю. Хорунжого³, О. Яреми⁴, Г. Дацюк⁵, І. Зайченка⁶, Д. Чередниченка⁷, О. Проскури⁸, В. Качкана⁹, Т. Ківшар¹⁰. Ці початкові наукові праці сучасного періоду, в основному, знайомили педагогічну громадськість із науково-теоретичним доробком Русової, а також деякими фактами з її біографії.

Багатим на історіографічний доробок став 1996 рік, коли святкувалося 140-річчя з дня народження Софії Федорівни. Так, у Чернігові пройшла конференція, що, фактично, стала першим науковим зібранням дослідників, на якому обговорювався внесок Русової в розбудову української системи освіти. За підсумками педагогічних читань було надруковано чимало статей¹¹.

¹ Калениченко Н. П., Копиленко Н. Б. Софія Русова // Рідна школа. 1991. № 12. С. 68–71.

² Погребенник Ф. І як вічна зоря... // Голос України. 1991. № 5. С. 14. № 188. С. 14.

³ Хорунжий Ю. Із секретного архіву С. Русової // Освіта. 1991. № 73. С. 2.

⁴ Ярема О. Повертається забута спадщина // Дошкільне виховання. 1991. № 6. С. 21.

⁵ Дацюк Г. Софія: бо мудра // Початкова школа. 1992. № 1. С. 59–62.

⁶ Зайченко І. В. Русова про М. Лисенка // Творчість М. Лисенка і духовний розвиток особистості: зб. ст. / Чернігів. обл. ін-т удосконалення вчителів; за ред. О. А. Гальонка, О. І. Єрмоленко. Чернігів, 1992. С. 46–48; Його ж. Русова про Чернігівське земство // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів. 1993. Вип. 2. С. 66–70.

⁷ Чередниченко Д. Софія Русова і сучасна школа // Українська мова і література в школі. 1992. № 1. С. 38–42.

⁸ Проскура О. В. Софія Русова – талановита дочка України // Початкова школа. 1993. № 3. С. 44–46.

⁹ Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової // Українське народознавство в іменах навч. посіб.: у 2 ч. / за ред. А. З. Москаленка; передм. А. Г. Погрібного. К., 1994. Ч. I. С. 151–159.

¹⁰ Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 105–108.

¹¹ Бельченко В. П. С. Русова – видатний український літературознавець та громадський діяч // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя, Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; відп. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 30–31; Гавриш Р. Л. Освітня діяльність Полтавського земства в науковій спадщині С. Русової // Там само. С. 53–54; Мішкурова В. Ф. Ім'я Софії Русової в історії педагогіки України // Там само. С. 23–24; Нагачевська З. І. Галицькі сторінки біографії Софії Русової // Там само. С. 49–52; Проскура О. Педагог і діяч // Там само. С. 3–7.

Протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. життя та творча спадщина С. Русової була предметом низки дисертаційних робіт. Так, комплексне дослідження громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності Русової було здійснено Л. Гонюковою¹, її участь у просвітницькому русі досліджувала Г. Груць², різні компоненти внеску педагогічних ідей Русової в розвиток дошкільної педагогіки – О. Пшеврацька³, Н. Маліновська⁴, В. Сергеева⁵, філософсько-освітні погляди – О. Фролова⁶, О. Пеньковець⁷, творчу спадщину еміграційного періоду життя – О. Джус⁸.

Значний науковий інтерес у дослідженні постаті Софії Русової викликає монографія О. Джус (2002) – «Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922–1940)»⁹. У цій праці дослідницею, на основі глибокого вивчення архівних матеріалів, було всебічно викладено широкий спектр діяльності Русової поза межами України. До 160-х роковин із дня народження Софії Федорівни О. Джус також було видано науково-методичний посібник, у якому було систематизовано відому інформацію про життя та творчість С. Русової, подано оцінки постаті Софії Федорівни суспільно-педагогічними діячами першої половини ХХ ст.¹⁰

Для нашого дослідження важливе місце мають публікації з питань розвитку українського жіночого руху. Праця М. Богачевської-Хом'як «Дума України – жіночого роду» – перша книга, присвячена долям жінок у міжвоєнний

¹ Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. у-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2000. 19 с.

² Груць Г. С. Русова і просвітительський рух в Україні: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Терноп. держ. пед. у-т ім. В. Гнатюка. Т., 1999. 20 с.

³ Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Київ. Міжрегіональний ун-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка. К., 2002. 24 с.

⁴ Маліновська Н. В. Методика використання лінгводидактичних ідей С. Ф. Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Південноукр. держ. пед. у-т ім. К. Д. Ушинського. О., 1997. 18 с.

⁵ Сергеева В. Ф. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. К., 1997. 17 с.

⁶ Фролова О. Концепція в освітньому вченні С. Русової: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / НДІ українознавства. К., 2009. 19 с.

⁷ Пеньковець О. М. Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2001. 18 с.

⁸ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922–1940 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2001. 20 с.

⁹ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 260 с.

¹⁰ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 216 с.

період¹. Також особливо цінним є її наступне дослідження – «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life 1884 – 1939»². У цій роботі вона аналізує діяльність жіночих організацій на всій території України, долі окремих активних представниць українського жіноцтва. Особливу увагу М. Богачевська-Хом'як звернула на діяльність українок на міжнародному рівні. Важливими для нас були й праці Л. Смоляр³, М. Кебало⁴, А. Сабадин⁵, О. Кісь⁶.

До загальних праць, які сприяють розкриттю теми, кращому розумінню суспільно-політичних, культурних процесів, що відбувалися на українських землях у другій половині XIX – XX ст., а також реконструюванні діяльності української еміграції можна віднести роботи С. Наріжного⁷, О. Іваненко⁸, Т. Шевчук⁹ тощо.

Отже, в історіографії, пов'язаній з життям та діяльністю Софії Русової, чітко простежуються три періоди: історіографія імперської доби (початок XX ст. – 1917 р.), література 20 – 80-х рр. XX ст. та сучасна література (з 1990-х рр. і до сьогодні). Відмінність одного періоду від іншого проявляється в наступному: кількості написаних праць, жанровому представленні та тематичному спрямуванні робіт, різниці у науковому рівні й глибині аналізу порушених питань. Історіографічний огляд засвідчив, що громадська діяльність С. Русової є маловивченою. Дослідження, побудовані на з'ясуванні широкого кола громадських аспектів її роботи, – відсутні.

¹ Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 108 с.

² Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life 1884–1939*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. 460 p.

³ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.

⁴ Kebalo Kichorowska Marta. *Exploring Continuities and Reconciling Ruptures: Nationalism, Feminism, and the Ukrainian Women's Movement* // *Aspasia*. 2007. Vol. 1. № 1. P. 36–60.

⁵ Сабадин А. О. Співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями в міжвоєнний період (1920–1938 рр.) // *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили*. 2010. Вип. 5. С. 125–128.

⁶ Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. редакцією Оксани Кісь. Харків: КСД, 2017. 304 с.

⁷ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/2648-narizhniy-s-ukrayinska-emigratsiya-kulturna-pratsya-ukrainskoyi-emigratsiyi-mizh-dvoma-svitovimi-viynami-ch-1/> (дата звернення: 19.03.2023).

⁸ Іваненко О. І. Участь жінок у громадському русі на Чернігівщині (середина XIX – початок XX ст.) // *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ: Глухів*, 2011. Вип. 4. С. 295–298.

⁹ Шевчук Т. Жіночі українські організації як складова просвітницької й культурної еміграції в Чехословаччині в 20–30 рр. XX ст. // *Сторінки історії*. 2015. Вип. 40. С. 101–113.

1.2. Джерельна основа роботи

Реалізація визначених нами у вступі до дипломної роботи дослідницьких завдань, передбачає залучення значного джерельного комплексу. Варто зазначити, що сучасні активні архівні шукання і публікаторська діяльність істотно збагатили джерельну основу дослідницької проблеми, тим самим уможливили більш глибоке вивчення та аналіз громадської діяльності Софії Русової у 1870-ті рр. – 1940 р.

Беручи до уваги найбільш поширений поділ писемних джерел на види, а також враховуючи особливості обраної проблематики, весь використаний у роботі джерельний масив умовно розподіляємо на чотири категорії: документальний матеріал, мемуарно-епістолярний (джерела особового походження), публіцистична література, а також матеріали періодичної преси.

Передусім, деталізуємо залучений до даного дослідження документальний комплекс, який є дуже цінним, містить надзвичайно цікавий фактичний матеріал. Так, особливе значення для досліджуваної теми мають документи фонду 269 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). В 4-х опублікованих справах цього фонду міститься важлива інформація про сфери професійної діяльності С. Русової, в першу чергу, її громадську роботу на чолі українського жіночого руху. Перш за все, це офіційне листування, звернення С. Русової, що засвідчують її довготривалу активну організаторську роботу в Українській Жіночій Національній Раді (УЖНР), допомогу дітям емігрантів, закордонним українським школам¹; високий авторитет Софії Федорівни серед української еміграції та закордонних

---

¹ Лист від філії Національної ради українських жінок у Берліні до С. Русової щодо співпраці з Центральним комітетом Національної ради українських жінок. 3 травня 1922 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 2 та зв.; Звернення С. Русової до українців-емігрантів у Чехословаччині щодо заповнення анкети для створення притулку українських дітей. 1924 р. // Там само. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 1; Лист вчителів та дітей української школи м. Йозефів С. Русовій з подякою за подарунки до свята Св. Миколая. 26 грудня 1923 р. // Там само. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 70. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

інституцій¹. Дослідницький інтерес викликає й приватне листування² (документи особового характеру Софії Русової), які збагачують уявлення про сімейну сторону життя цієї жінки-громадянки.

Окрім матеріалів ЦДАГО України, в роботі було використано опубліковані джерела з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, було опрацьовано лист С. Петлюри до Русової, з якого дізнаємося про те, що відомий український політичний діяч високо оцінював міжнародну діяльність Софії Федорівни³.

Також велику джерельну цінність, зважаючи на проблематику роботи, складає друга частина хрестоматійної трилогії про Софію Русову, упорядниками якої виступили дослідниці З. Нагачевська та О. Джус. Так, у збірнику «Софія Русова: З маловідомого і невідомого. «Сеньйорка українського жіноцтва...»» (2007) вміщено велику кількість протестів, відозв, звернень Русової до численних міжнародних установ, організацій, тексти її промов на міжнародних з'їздах тощо⁴. Аналіз цих документів показує її багатогранну громадську діяльність, те, яким чином Софія Федорівна висвітлювала «жіноче питання», зачіпала проблеми місця та ролі жінок в суспільно-культурних явищах 20 – 30-х рр. ХХ ст.; висвітлювала суспільно-політичні події міжвоєнного періоду, захищала права українців.

¹ Лист українців-емігрантів до С. Русової з подякою за допомогу. 12 грудня 1923 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 66; Лист Товариства допомоги збігцям з України та їх родинам до С. Русової з подякою за надану фінансову підтримку родинам українців-емігрантів. 19 січня 1924 р. // Там само. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 85; Лист від відділу ручних робіт Американської місії методистів до С. Русової з проханням допомогти хворій українці в таборі інтернованих у Тарнові (Польща). 22 грудня 1923 р. // Там само. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 68–69 та зв. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

² Лист С. Русової до сина Юрія. 14 травня 1920 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 183. Арк. 7–8 та зв.; Лист онуки Ольги до С. Русової. 4 травня 1923 р. // Там само. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 12 та зв. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

³ Лист С. Петлюри до Софії Русової. 29 травня 1923 р. // ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 182–185. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3889-1-24-183-jpeg/> (дата звернення: 21.04.2023).

⁴ Русова С. «Жіноче слово» в обороні України й українства // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 54–98; Ї ж. Натхненниця національного жіночого поступу в Західній Україні // Там само. С. 99–112.

Таким чином, ступінь документального забезпечення джерельної основи досліджуваної проблеми є достатнім. Тематично документальний матеріал є досить різноманітним та репрезентативним.

Дуже важливим комплексом джерел для вивчення життєвого шляху та громадської діяльності С. Русової став мемуарно-епістолярний матеріал. Вітчизняні джерелознавці вважають, що цінність даного виду джерел пов'язана з особливостями їхнього походження. Вони належать конкретній людині-автору, тому є віддзеркаленням безпосереднього сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій та явищ¹. Перевагою їх використання є можливість отримання специфічної інформації соціально-психологічного рівня, відсутньої в інших видах джерел². Разом з тим, загальновідомим є високий рівень суб'єктивності цього виду джерел.

Першою групою даного комплексу є спогади (мемуари), щоденник та автобіографія самої Софії Русової. Слід зауважити, що свої спогади Софія Федорівна написала вже за кордоном (у тогочасній Чехословацькій республіці) в 1922 р. На думку Ю. Луцького, велика мемуарна література української еміграції, значною мірою, була породжена ностальгією за втраченою батьківщиною³. Можливо, це мало місце і в даному випадку.

Варто зазначити, що мемуари С. Русової репрезентовані різними виданнями. В даному дослідженні було опрацьовано книгу «Мої спомини», що вийшла друком у 1937 р.⁴ Вона містить спогади Русової, раніше надруковані у науковому збірнику, в якому висвітлювалися громадські та літературні проблеми України – «За сто літ» (Кн. 2, 3. 1928 р.) під редакцією М. Грушевського, та доповнені її роздумами про події визвольних змагань і, що є не менш цінним, описом еміграційного життя громадянки. Інша книга «Русова Софія. Мемуари.

---

¹ Калакура Я. С. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко. К.: Либідь, 2002. С. 413.

² Там само.

³ Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX-го століття / Ред. Ю. Луцького. Видання Української Вільної Академії Наук у США. Нью-Йорк, 1989. С. 16.

⁴ Русова С. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. 284 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 21.03.2023).

Щоденник»¹ вийшла друком вже на початку ХХІ ст. (2004 р.). У ній представлено детальний опис громадсько-політичної та освітньої діяльності Русової у період 1917 – 1921 рр. В цілому ж, ці спогади охоплюють 1856 – 1925 рр. Натомість щоденникові записи діячки сягають до 1939 р. До Києва щоденник та мемуари Софії Федорівни потрапили разом з документами «Празького архіву», що були вивезенні з Праги після Другої світової війни НКВС².

Завершальна частина хрестоматійної трилогії, присвячена досліджуваній постаті, – «Софія Русова. З маловідомого і невідомого. «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...»»³ (2012) – подає зразки мемуарної спадщини С. Русової, а також відгуки про них сучасників. Завдяки цьому матеріалу простежуються нові грані її громадського та творчого доробку.

Задля глибшого осягнення життєвого шляху С. Ф. Русової цінним джерелом є «Автобіографія». Це джерело уточнює та доповнює вже відомі сторінки її біографії: політичні переслідування, яких вона зазнала з чоловіком Олександром та сином Михайлом, працю в міністерстві освіти, втечу наприкінці 1921 р. через р. Збруч за кордон та ін. Варто зазначити, що обидва варіанти автобіографії (один – рукописний завершений, другий – машинописний незакінчений) було опрацьовано завдяки їх оприлюдненню з особистого фонду С. Русової (№ 3889-е) Відділу рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН України дослідницею Т. Ківшар⁴.

До другої групи мемуарно-епістолярного матеріалу відносяться спогади членів родини Софії Русової: щоденники та спогади її чоловіка – Олександра Русова⁵, а також посмертні спогади про неї сина Юрія Русова⁶, онуки Ольги

¹ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

² Там само. С. 259.

³ Русова С. Пережите і передумане // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3: «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Плай, 2012. С. 333–429.

⁴ Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 105–108.

⁵ Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментар О. Я. Рахна. Чернівці: Десна-Поліграф, 2011. 320 с.

⁶ Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову (З нагоди 100-ліття народження, 1856–1956 рр.) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 288–302.

Русової-Базілевської¹ та Ніни Ліндфорс-Михалевич². У них змальовуються сімейні стосунки, які склалися між Русовими; ставлення чоловіка, дітей, онуків до Софії Федорівни.

Важливим джерелом дослідження, що склали третю групу, є спогади сучасників Русової. З-поміж них варто назвати спогади В. Дорошенка³, О. Лотоцького⁴, Н. Дорошенко⁵. У їхніх працях висвітлено авторське бачення Софії Федорівни Русової – цієї непересічної особистості.

Четверта група джерел даного комплексу репрезентована епістолярною спадщиною. Цінною є збірка листів родини Ліндфорсів-Русових (1893–1926), які були впорядковані й видані дослідницею Г. Дацюк та правнучкою Софії Федорівни – Ольгою Михалевич-Рудакевич⁶. Листи є неоцінним фактологічним матеріалом. За сумом, хвилюваннями, розпитуваннями, лаконічністю повідомлень – «пазли» дивовижної історії життя великої родини, їхня участь у громадсько-політичному, культурному житті України. З-поміж адресантів і адресатів – Софія Ліндфорс-Русова, її чоловік Олександр Русов, донька Любов Русова-Ліндфорс, чоловік Любові – Олександр Ліндфорс, племінниці Софії Федорівни – Ольга, Зінаїда, Любов, Катерина, Людмила, Анна (Галя) Ліндфорси, онука Ніна Русова-Михалевич тощо.

Отже, широке використання в роботі джерел особового походження дало змогу скласти уявлення про те, яким чином осмислювала своє життя, складні суспільно-політичні процеси С. Русова. Даний вид джерел істотно допоміг у з'ясуванні того, яка з численних соціальних ролей (жінки-громадянки, дружини,

¹ Русова-Базілевська О. Моя бабуня (У 20-ліття смерті Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 313–314.

² Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856–1940) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 327–339.

³ Дорошенко В. Родина Русових (З приводу 80-ліття Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 224–228.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого / Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. Ч. 2. Вид. Укр. Православ. Церкви США, 1966. 481 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008322> (дата звернення: 24.04.2023).

⁵ Дорошенко Н. Зразковий приклад. (У 100-літні роковини народин Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 303–304.

⁶ На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упорядк. та пер. Г. Дацюк, О. Михалевич-Рудакевич. Чернівці: Букрек, 2013. 244 с.

матері, бабусі, тітки), все ж таки, була головною для Софії Федорівни; дозволив розкрити емоційні переживання, тривоги цієї жінки.

Ще один джерельний комплекс, представлений публіцистичною літературою. Її характерною особливістю є, передусім, створення і адресація суспільству та наявним політичним інститутам. До нього відносимо політичну публіцистику С. Русової еміграційного періоду, яка доповнює інформацію про напрями її громадсько-політичної, культурної діяльності за межами рідної землі¹.

Важливим джерелом у дослідженні громадської діяльності С. Русової виступають періодичні видання – газети і журнали. Їх характерною ознакою є комплексний, синтезований характер, адже вони містять різноманітні форми інформації: поточно-хронологічну, документальну, відомості особового характеру і т. ін. Також до специфічних рис преси належить оперативність інформування про події, безпосереднє їх змалювання, що збільшує її джерельну цінність². Протягом свого життя Русова співпрацювала з багатьма періодичними виданнями: «Жіноча доля» (Коломия), «Жінка», «Діло» (Львів), «Нова Україна», «Трудова Україна» (Прага) та інші. В матеріалах періодики знаходимо додаткову інформацію, пов'язану з професійною активністю Софії Русової, насамперед, освітні та громадські аспекти діяльності, рефлексії щодо її участі в роботі Міжнародної жіночої ради та Міжнародної жіночої ліги миру та свободи тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що джерельну основу дослідження можна вважати репрезентативною. Вона представлена різноманітними за характером, походженням, змістом і ступенем об'єктивності комплексом джерел, які включають в себе широке коло відомостей з обраної теми.

---

¹ Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... . С. 510–516; Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині // Там само. С. 527–528.

² Калакура Я. С. Історичне джерелознавство. С. 403.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу магістерської роботи являють сучасні здобутки теорії пізнання. Зауважимо, що усі складові історичного пізнання базуються на загальнонаукових принципах: історизму, системності, науковості, безсторонності, всебічності, плюралізму, послідовності.

Принцип історизму, який передбачає вивчення взаємозв'язків між подіями та явищами у часі й просторі, дав змогу вивчити політичні і культурні умови, у яких діяла Софія Русова, встановити внутрішні та зовнішні компоненти, які мали вплив на творення її характеру та особистості в цілому. З метою уникнення упередженості у доборі фактів і їхнього тлумачення, протягом опрацювання фактичного матеріалу із задекларованої теми було застосовано принцип системності та науковості. Принцип безсторонності допоміг мінімізувати формування суб'єктивного відношення до С. Русової, вивчити предмет у всій його контрверсійності і складності. Широкий спектр громадської діяльності Софії Русової, її роль у національному, культурному житті українців Наддніпрянської України, західноукраїнських земель та діаспори було висвітлено завдяки принципу всебічності. Використовуючи принцип наукового плюралізму, було розглянуто широкий спектр існуючих поглядів, оцінок стосовно проблеми, яка вивчається. Принцип послідовності мав місце в історіографічній частині даного дослідження.

Зважаючи на мету та завдання роботи, було використано загальнонаукові й спеціально-історичні методи дослідження. Пошук та відбір різнопланових джерел з досліджуваної проблеми, а також їх систематизація були проведені завдяки таким загальнонауковим методам як аналітичний і узагальнюючий. Застосування методу евристичної обробки джерел покращило дослідницький аналіз опублікованих матеріалів та спогадів С. Русової і її оточення: рідних, друзів, колег. За допомогою критичного методу вдалося виділити конкретно-історичні факти з пласту різнопланових джерел задекларованої проблеми. Завдяки використанню біографічного та історико-порівняльного

методів був зроблений критично-аналітичний розгляд життєпису Софії Федорівни Русової, вдалося прослідкувати початок та поступовий розвиток її громадської діяльності. Застосування проблемно-хронологічного методу передбачало вивчення та аналіз життєдіяльності С. Русової в часовій послідовності. Діалектичний метод сприяв характеристиці подій та їх наслідків в динаміці, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках, зважаючи при цьому на обставини часу. Історико-структурний метод допоміг окреслити і структурувати основні періоди життя й діяльності досліджуваної постаті.

Таким чином, зазначена методологічна основа дослідження збагачує фактологічний матеріал і розширює аналітичний компонент наукового пошуку, забезпечує глибинний розгляд дослідницької проблеми, робить можливим реалізацію сформульованої мети.

Підсумовуючи, можемо зробити наступні висновки: по-перше, історіографічний огляд проблеми засвідчив, що оцінка літературно-публіцистичної, педагогічної діяльності С. Ф. Русової розпочалася ще за її життя. Втім, встановлення радянської влади в Україні унеможливило правдиве висвітлення діяльності С. Русової, її ім'я, фактично, було піддано забуттю. Інтерес до даної постаті мав місце лише поза межами радянської України. Для сучасного часу властиве зростання інтересу українських науковців до постаті С. Русової, що проявляється у ретельному, ґрунтовному вивченні її педагогічної, освітньої, просвітницької діяльності. Однак, у наявній науковій літературі, лише невелика кількість авторів деякою мірою торкаються окремих сторін поставленої проблеми. Громадська діяльність Софії Русової досі не була предметом спеціального дослідження.

По-друге, підготовку магістерського дослідження здійснено на основі широкого кола джерел (документальних, мемуарно-епістолярних, літературних, матеріалів періодики). Вони мають репрезентативність, значний інформаційний ресурс. Під час написання даної роботи широко використовувався мемуарно-епістолярний матеріал: щоденники, мемуари, листи.

По-третє, теоретико-методологічні засади дослідження громадської діяльності С. Русової спиралися на використання ряду загальнонаукових принципів, а також загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження.

Все це, в цілому, робить можливим вирішення поставленої у роботі мети і сформульованих завдань.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ РОЛІ С. Ф. РУСОВОЇ

Загальновідомим є те, що упродовж життя людина «приміряє» на себе велику кількість соціальних ролей, число та діапазон яких залежить від розмаїття видів діяльності людини та відносин, які вона будує з оточенням. Варто зазначити, С. Ф. Русова (1856–1940) – визначна громадська і культурно-просвітницька діячка, подвижниця розбудови національної системи освіти і виховання, активна діячка національного жіночого руху в Україні (див. Додаток А). Надзвичайно багатоаспектною є творча і наукова спадщина Софії Федорівни. Впродовж свого довгого і плідного життя вона виконувала різні професійні, суспільно-політичні та сімейно-побутові соціальні ролі: педагог, вихователь, етнограф, літературознавець, державотворець, громадянка, дружина, матір, бабуся тощо.

Софія Русова, будучи п'ятнадцятирічною дівчиною-підлітком, залишається сиротою; молодою жінкою, маючи чоловіка та дітей, за діяльну народницько-просвітницьку роботу п'ять разів відбувала покарання у в'язницях; просвітителька, педагог, державна діячка, активно працює задля блага молодій Українській державі; у віці 65 років, разом з онукою, подужала за третьою спробою перейти кордон і розпочати новий період життя. Це тільки окремі факти з біографії С. Ф. Русової, але і вони уже нашттовхують на природне запитання: як це могло бути під силу одній людині? Чим керувалася ця незвичайна, непересічна жінка? Тим паче, що ця жінка – жінка-мати, дружина, бабуся.

На сьогодні, дослідники активно оцінюють наукового-педагогічну, літературно-публіцистичну, культурно-освітню роботу Софії Русової. Натомість розвідок, присвячених дослідженню сім'ї Софії Федорівни: її особистого життя, відносин у родині, стосунків з дітьми, ролі дружини, матері, бабусі немає.

Якою ж була сімейна сфера реалізації С. Русової? Очевидно, що за такої надзвичайно активної, багатогранної діяльності, яку вела Софія Федорівна важко, практично неможливо бути взірцевою мамою, турботливою дружиною,

доброю господинею. В даному розділі ми намагалися з'ясувати, які в неї були відносини з чоловіком Олександром Русовим, чи вдавалося Софії Федорівні, при такій завантаженості громадськими справами, знаходити час для виховання власних дітей, поратися з домашніми справами. Чи доводилося громадській діячці приносити в жертву особисті інтереси, інтереси своєї сім'ї заради праці й боротьби на користь України?

Вперше зі своїм майбутнім чоловіком Олександром Русовим Софія Ліндфорс познайомилася у 1872 році в Києві, на зібраннях «Громади» (див. Додаток Б). Один з фундаторів української статистики, фольклорист, етнограф О. Русов порадив Софії зайнятися збиранням матеріалів з етнографії на рідній для неї Чернігівщині. Опісля вона згадуватиме, що саме це й посприяло зародженню їх обопільної з Олександром Олександровичем симпатії¹. Спільне захоплення музикою зміцнювало їхню дружбу, а потім і остаточно поєднало долі Софії та Олександра. Софія Федорівна писала, що простудіювавши відому оперу «Кам'яний гість» О. Даргомижського до кінця, «...ми вже знали, що кохаємо одне одного і що ніякі національні, ані соціальні перешкоди вже нас не розлучать»².

У серпні 1874 р. Софія Ліндфорс повінчалася з Олександром Русовим у церкві святого Симеона у Петербурзі. Зауважимо, що молоді люди були різними за характером, темпераментом, національною належністю. Водночас, як зазначав І. Шраг, подружжя Русових виявляло цілковиту гармонію, адже були «...перейняті однаковими пориваннями, одними думками, однаковою любов'ю до людини та щирим бажанням працювати на користь громадянства...»³.

Порозуміння, взаємопідтримка, які були між С. та О. Русовими давали їм змогу знаходити вихід з усіх складних життєвих ситуацій. Припускаємо, що такі стосунки їм вдалося побудувати, завдяки прикладу батьків. У їхніх родинх мала

¹ Русова С. Мої спомини. С. 46–47. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.08.2023).

² Там само. С. 51–52. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.08.2023).

³ Наведено за: Москаленко М. Постать Софії Русової в громадському і культурному житті Чернігова. URL: https://kotsubinsky.org/news/postat_sofiji_rusovoji_v_gromadskomu_i_kulturnomu_zhitti_chernigova/2016-02-19-657 (дата звернення: 18.08.2023).

місце повага до жінки, дружини, матері, а також любов та милосердя¹. Софія та Олександр Русові були невибагливими до обставин свого життя. Так, Софія Федорівна відверто зізнавалася, що вони ніколи не мали й не прагнули комфортних побутових умов, «...завше жили в невеличких квартирах, які діти наповнювали своїм галасом, і свої статистичні праці Ол. Ол. написав на тому столі, під яким весело вовтузились діти»². В. Дорошенко в статті «Родина Русових» зазначав, що знайомих подружжя завжди вражало те, яким чином їм вдавалося так плідно «...працювати при своїм циганським житті, вічних переїздах, а головне – чисто ярмарковій метушні у власній хаті»³.

Доволі специфічною була перша шлюбна поїздка Олександра і Софії. З метою якнайшвидшого виконання, довіреного їм старогромадівцями завдання, Русові навесні 1875 р. відправилися до Праги. Тут вони мали видати заборонені у Російській імперії вірші Т. Шевченка (детальніше про це піде мова у наступному розділі). Під час перебування молодого подружжя за кордоном померла їхня тримісячна донечка Людмила. Великим сумом сповнені рядки споминів С. Русової, присвячені згадкам про ті часи: «Тяжко на чужині ховати близьких, тяжко було нам поховати на празькому цвинтарі нашу першу дитину»⁴. Варто зауважити, що особисте горе – смерть першої дитини, не спинило відданої громадської праці Софії Федорівни. Навпаки, вона поборює його ще більш завзятою допомогою чоловіку в укладенні та виданні «Кобзаря».

Відтак, розпочався важкий шлях жінки-матері, дружини та жінки-громадянки. Ці дві лінії, дві «ролі» тісно перепліталися протягом життя С. Русової. Яка ж із них, врешті-решт, була для неї головною?

У 1878 році О. Русов залишився без роботи. Дотримуючись народницьких переконань, прагнучи краще пізнати життя селян дружина умовила чоловіка «сісти на землю». Разом з маленьким сином Михайлом, вони поселяються на

¹ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 18.

² Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 399.

³ Дорошенко В. Родина Русових... С. 227.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 59. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 22.07.2023).

хуторі «Робінзон» поблизу села Шаповалівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Там було засновано трудове селянське господарство на 12 десятинах, побудовано житло, господарські будівлі, придбано весь необхідний сільськогосподарський реманент. Допомагав у веденні господарства революціонер-народник М. Маковецьв. Варто зауважити, що хутір Русових на певний час став осередком народницької пропаганди та притулком для революціонерів¹.

Значний інтерес для нас становить щоденник під назвою «Хутор Робинзон под Шаповаловкою», що його вів О. О. Русов протягом 5 серпня – 3 вересня 1878 р. З нього ми дізнаємося про стосунки в молодій сім'ї, роздуми С. Русової над своїм життям і цінностями. Проаналізувавши щоденникові записи, можна констатувати, що Олександр Олександрович намагався надати дружині якомога більше допомоги у догляді за сином, веденні домашнього господарства. Попри старання чоловіка, Софія Федорівна все одно відчувала неймовірну втому, занепад сил, адже жінка намагалася поєднати виконання буденної побутової роботи, пов'язаної із турботами про сім'ю з громадсько-просвітницькою діяльністю задля народу. Так, піклування за малолітньою дитиною, готування їжі, прання і штопання одягу, а також щоденне порання біля худоби С. Русова чергувала з написанням популярних брошур для народної освіти, медичною допомогою населенню, просвітницько-пропагандистською роботою.

13 серпня 1878 р. О. Русов, з-поміж іншого, із сумом занотовував непорозуміння з дружиною. Він зазначав, що Ноночка (сімейне ім'я С. Русової) «...Каже, що я втручаюся у її спеціальність, коли я хотів би їй допомогти. Каже, що я постійно показую на її промахи, коли я кажу, що у нас безпорядок. Каже, що любові вже між нами нема. А кого ж мені й любити на світі, як не її та Мишку? Про кого ж мені думати як не про їх?...»². Інший запис (29 серпня): «Вчера Ноночка мне говорила: «Вы можете работать для целого уезда... а я – не

¹ Жук А. Михайло Русов і його батьки... . С. 48. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1963_N06_30.pdf (дата звернення: 22.07.2023).

² Русов О. Хутор «Робінзон» под Шаповаловкою // Щоденники та спогади. С. 33.

могу. Моя роль – кухарки и няньки!». Тяжко мені стало після усього цього. Що це за судьба така у жінок, коли діти у їх?!»¹.

Записи з щоденника характеризують О. О. Русова як гарного батька, люблячого чоловіка, спроможного співпереживати дружині. Також можемо засвідчити небажання Софії Русової обмежувати свою діяльність роллю «кухарки і няньки». Жінка не могла вподобати домашню роботу, її діяльна натура бажала бути корисною не тільки власній родині, а й своїй громаді, українському народу.

Маючи на руках малолітнього сина, Софія Федорівна налагоджує контакти з революціонерами-народниками. В своїх споминах вона згадувала, що коли було заарештовано одного з них, Мартина Ланганса, вона наважилася на доволі неординарний вчинок: «...покинувши малого Мишуню на Маковецьва полетіла в Мценськ, повітове місто Орловської губернії»². Жінка усвідомлювала, що вже нічим кардинально не зможе допомогти, що його висилають у Сибір, але не роздумуючи рушила в дорогу, залишивши малу дитину. Півгодини на побачення і «...Лангінс повернеться в свою камеру за ґрати, а я вийду на вільний світ Божий. А хіба-ж я не поділяю його думок, його змагань? Тяжка хвилина... Але там, «на Робінзоні», мій Мишуня сам, не знає куди ділась мама, що завжди була нерозлучна з ним»³. Таким чином, бачимо яскравий приклад роздвоєння Софії Федорівни між допомогою однодумцям з одного боку та сімейними обов'язками з іншого.

Народження другої дитини, доньки Люби (1880), також не стало не заваді діяльній роботі С. Русової. Відводячи цілий день лекціям з музики аби заробити кошти на прожиток дітей, весь вечірній час Софія Федорівна присвячувала зустрічам з народовольцями⁴. Коли О. Русов повернувся з Кавказу до Києва «...з

---

¹ Русов О. Хутор «Робінзон» под Шаповаловкою // Щоденники та спогади. С. 35.

² Русова С. Мої спомини. С. 86. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 05.05.2023).

³ Там само. С. 86–87. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 05.05.2023).

⁴ Там само. С. 89. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 05.05.2023).

розпукою констатував, що їхнє помешкання зробилося штаб-квартирою народовольців, що його кохана дружина занадто необережно поводиться»¹.

Необачність Софії Русової невдовзі дала свої результати: восени 1881 р. жінку було заарештовано. «Тяжкі це хвилини, – пише Софія Федорівна у своїх споминах, – коли ворожа сила забирає матір і дружину від рідного вогнища... [діти – Д. К.] не розуміли тієї трагедії, що була в серці мого чоловіка і моєму. Але той жах, що світився в очах мого сина, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером»².

Арешт 1881 р. був лише початком безперервного переслідування родини, яке тривало ціле життя. Навесні 1882 р. родинне щастя знову було перервано обшуком їхнього помешкання в Одесі. Прагнучи сховати від жандармів заборонений російською цензурою примірник збірника «Громада» М. Драгоманова, Софія Федорівна замаскувала весь «компроментуючий» матеріал у дитячі пелюшки й обгорнула ними свою сплячу доньку³. Однак, через знайдений у кишені жінки малий збірник творів Шевченка, її все одно заарештували. «Я побачила як потемніло обличчя мого чоловіка, а діти – вони спали, прокинуться ранком, а мами нема!... чоловік мій залишився сам...із своїми статистичними таблицями і двома осиротілими дітьми» – з сумом згадувала С. Русова⁴.

Дітям Софії Федорівни доводилося зустрічатися зі своєю мамою за ґратами в'язниці. Єлизавета Олександрівна, сестра О. Русова, яка на той час опікувалася небогою та небожем, отримавши дозвіл відвідувати ув'язнену, щомісяця приводила Любу та Михайла на побачення до мами. Синові С. Русової на той час уже виповнилося п'ять років, «...він із ненавистю ставився до жандармів, що раз-у-раз забирали в нього маму», натомість трирічна донька ще «...не розуміла

¹ Жук А. Михайло Русов і його батьки... . С. 49. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1963_N06_30.pdf? (дата звернення: 04.04.2023).

² Русова С. Мої спомини. С. 91. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 08.05.2023).

³ Там само. С. 98. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 08.05.2023).

⁴ Там само. С. 99. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 08.05.2023).

політики, вона обіймала за шию старого жандармського полковника... і вимагала від нього одного: випустіть мою мама, пустіть мою маму!»¹.

Молодшого сина Русових, Юрія (1895–1962), Софія Федорівна народила відбуваючи чергове ув'язнення, вже у харківській в'язниці. Причиною арешту були знайдені у жінки під час обшуку українські книжки з Галичини. Щоб народити дитину, Софію Русову, завдяки клопотанню харківського громадянства, було звільнено з в'язниці «на поруки» терміном на два тижні. Юрій Русов писав: «Мені пізніше оповідали, що навіть воду для моєї першої купелі носили «городові», які жили в нас... З моїх документів також знаю, що я був охрещений у Петро-Веригінській церкві при харківській тюрмі»².

Перебуваючи в розлуці з близькими, С. Русову переймали болючі переживання за найрідніших, вона відчувала сум своїх дітей і терпіння чоловіка. Піддаючи своє життя саморефлексії, у споминах Софія Федорівна відверто зізнавалася, що повсякчас задавала собі питання, чи дійсно правильно вчиняє, захоплюючись «...політичною діяльністю, коли вона неминуче мала привести до руїни родинного спокою? І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх їх я так кохала, а з другого боку – громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшенна драма в серці!»³. Ці потаємні переживання, висловлені С. Русовою, поряд з численними конкретними прикладами її внутрішніх суперечностей між обов'язками, підштовхують нас до висловлення певних припущень. На нашу думку, в житті Софії Федорівни було присутнє таке психологічне явище як «рольовий конфлікт працюючої жінки», який можна розглядати як один зі зразків внутрішньоособистісного конфлікту.

У класичній соціології під «рольовим конфліктом працюючої жінки» розглядається власне конфлікт, який виникає через велику кількість ролей, до виконання яких вона задіяна, в результаті суперечливості вимог цих ролей, а

¹ Русова С. Мої спомини. С. 108. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 08.05.2023).

² Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову... С. 289.

³ Русова С. Мої спомини. С. 93. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 11.05.2023).

також браку фізичних ресурсів для їх повноцінного виконання¹. Л. Пампуха виділяє чотири основних типи показників рольового конфлікту працюючої жінки. Першим показником дослідниця вважає протиборство у свідомості жінки відмінних систем цінностей². Наприклад, з одного боку це можуть бути сімейні ідеали, цінності родини, дітей, а з іншого – прагнення до особистої суспільно-корисної праці, незалежності. Другим індикатором присутності даного конфлікту виступає наявність у жінки гострого почуття провини перед родиною, викликаного реальним або ж безпідставним переконанням про недостатню кількість уваги, що вона приділяє сім'ї. Третім доволі простим та очевидним показником вважається дефіцит часу та фізичного ресурсу, що спричинено потребою виконання великої кількості роботи, викликаній широким діапазоном ролей. Останнім, четвертим, індикатором є несхвалення, відсутність підтримки з боку чоловіка роботи дружини³.

Аналіз проявів рольового конфлікту дає змогу засвідчити очевидну наявність трьох його виявів у Софії Русової: усвідомлення того, що здійснення громадянського обов'язку ускладнює реалізацію сімейних ролей (дружини, матері) і навпаки; повсякчасний дефіцит сил та часу; відчуття вини перед своєю сім'єю. Щодо четвертого показника, його наявність констатувати не доводиться. Софія Федорівна у своїх працях зазначала, що не дивлячись на «страшні клопоти», важкі переживання, які мав її чоловік через переслідування й арешти дружини та пов'язані з ними хвороби та недогляд дітей, Олександр Русов «...ніколи не забороняв моїх революційних змагань». За її словами, він ніколи не зупиняв С. Русову в симпатіях, у суті діяльності. У своїй дружині він визнавав «...свобідну людину й нічим ніколи не обмежував її свободи...»⁴. Так, Олександр Олександрович кохав свою дружину, ставився до неї з розумінням, визнавав особистісну автономність. А от чи завжди схвалював її дії? На нашу думку, все ж таки, ні.

¹ Пампуха Л. О. Чинники внутрішньоособистісних конфліктів у жінок-керівників // Актуальні проблеми психології. Зб. наук. пр. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Т. 7. С. 292.

² Там само. С. 293.

³ Там само.

⁴ Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова. С. 409–410.

Один з ефективних шляхів розв'язання рольового конфлікту дослідники вбачають у «рольовому подоланні», що характеризується відмовленням від виконання деяких ролей та зосередженням на тих, що залишилися¹. Варто зауважити, що Софія Федорівна ніколи не відмовлялася від своїх сімейних соціальних ролей. Вона намагалася узгодити материнський інстинкт з громадською працею. Так, прагнучи здійснити бажання доньки Люби навчатися медицині, Софія Русова у 1899 році супроводжує її на навчання до Франції, в один з найстаріших університетів країни, що знаходився у м. Монпельє. Тут жінка, беручи участь у святі, влаштованому на честь відомого поета Ф. Містраля, вперше публічно виступає в Європі щодо України. «Я сказала йому [Містралю – Д. К.] привітання од українських прихильників, розказала під яким суворим режимом живе Україна, і як їй тяжко розвивати свою національну культуру» – згадувала Софія Федорівна². Присутні задавали їй ті ж питання, які жінка буде чути двадцять років по тому на різних європейських майданчиках: «Україна – що це за країна? Хто цей народ?»³. Згодом, виступ Софії Русової було надруковано у місцевій пресі й вона надіслала ці газети чоловіку «як найкращий трофей» своєї першої спроби поширювати знання про Україну в Європі⁴.

Софія Федорівна любила своїх дітей. Молодшого сина Юрія, вона лагідно називала «маленький арештантик». Він став для неї «другом і порадником», опорою у найважчі хвилини її життя⁵. Між матір'ю і сином завжди були дружні стосунки.

У 1904 році С. Русову вкотре розлучили з сім'єю, вислали з Петербургу. Але коли одружувалася донька Люба, жінка, попри приписи та заборони, лише на один день прибула з Києва на весілля рідної доні^{6,7}. Д. Дорошенко, згадуючи

¹ Пампуха Л. О. Чинники внутрішньоособистісних конфліктів... . С. 294.

² Русова С. Мої спомини. С. 148. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 21.08.2023).

³ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 21.08.2023).

⁴ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 21.08.2023).

⁵ Лист С. Русової до сина Юрія. 14 травня 1920 р. Спр. 183. Арк. 8 та зв. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 23.04.2023).

⁶ Лист від Софії Русової [без конверта й адреси]. Травень 1904 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 65.

⁷ Русова-Ліндфорс Л. Картка адресована Ліндфорс в Київ, Вел. Підвальна, 28. 23 травня 1904 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 66.

звичну церемонію одруження, писав, що поряд з гостями він побачив «...даму під дуже густим вуалем, що й обличчя не впізнати. Боже мій! Та це ж Софія Федорівна!..»¹. Юрій Русов зазначав, що його батько, Олександр Олександрович, був змушений направити «скаргу до Синоду, доводячи, що уряд не сміє розлучати чоловіка з жінкою»².

Старший син, Михайло, уже в чотирнадцять років відчув на власному досвіді, що він дитина «революціонера», коли після арешту матері його, за наказом директора Харківської гімназії, ув'язнили в гімназійній лікарні. Через своє «українство» він змушений був залишити цей навчальний заклад, а в лютому 1901 р. його відрахували з Харківського університету³. Були часи, коли він сидів у в'язниці одночасно зі своєю матір'ю – Софією Русовою, від якої набув здібностей громадського діяча. Але рання смерть Михайла (у віці 33 років) зупинила стрімко почату політичну і наукову кар'єру. Влітку 1906 р. проявилися перші ознаки його невиліковної нервово-мозкової хвороби⁴. Софія Федорівна робила все можливе, щоб врятувати життя сина: влаштувала у лікарні України, Петербургу, Німеччини. Однак, у 1909 році мати, все ж таки, втратила сина.

Ця трагедія могла б зламати жінку, проте Софія Русова знаходить у собі мужність й надалі займатися активною громадською, просвітницькою роботою. У своїх мемуарах вона згадувала, що в день смерті сина, «мусила виїхати до Дерпта, де українська молодь чекала мене з рефератом про українську літературу. Громада замовила на цей день, не можна було відмовитись, але невимовно тяжко було читати»⁵. Вражає особиста відповідальність діячки, яка знову перемагає персональне горе, задля праці для громади.

Всі діти Софії та Олександра Русових були високоосвіченими, мали наукові звання, були активними громадськими діячами. Як зазначала Наталя

¹ Наведено за: Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 24.

² Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову... С. 300.

³ Рахно О. Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження) // Сіверянський літопис. 2006. № 4. С. 122.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 174. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 02.06.2023).

⁵ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 150–151.

Дорошенко, С. Русова віддала Україні «...своє серце і свою кров. Бо вона виховала дітей в патріотичному дусі і впоїла так міцно любов до України, що й слідуюче покоління натхнулося нею до творчої праці»¹.

Окрім власних дітей, Софія Русова опікувалася також доньками та сином свого старшого брата, Олександра Ліндфорса. Його рання смерть, а також смерть дружини Катерини Ліндфорс (Гревс), переклали на Софію Федорівну обов'язок виховання сімох небог та небожа. Сповнена щирих людських почуттів історія листування показує, що живу нитку зв'язку з ними С. Русова тримала протягом усього доеміграційного життя. Особливо активним та теплим було листування Софії Федорівни з небогою Катериною Ліндфорс-Камінер^{2,3,4,5}. Також чудові взаємини були із Зінаїдою Ліндфорс. Вона неодноразово приходила на допомогу родині Русових, доглядала їхнього сина Юрія, коли Софія Федорівна опинялася під арештом⁶. З листування бачимо, що головними вартостями, які прагнула передати своїм небожам Русова були: гуманістична ідея, прагнення до знань, боротьба за зміни в житті суспільства, активна громадська діяльність. Не дивно, що в період російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. дві її племінниці Зіна та Людмила добровільно пішли на фронт сестрами-жалібницями. Коли ж під Мукденом солдатський госпіталь був захоплений японською армією їм було запропоновано повернутися до Росії. Однак вони відмовилися і добровільно пішли в полон. Японці були захоплені їхнім героїзмом та ставленням до обов'язку⁷. Інша небога – Анна (Галина) Ліндфорс-Жданович була відзначена в «летючому санітарному загоні» під час Першої світової війни⁸.

¹ Дорошенко Н. Зразковий приклад... С. 303.

² Лист Катерині Ліндфорс з Харкова. 1 грудня 1893 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 21–22.

³ Лист адресований в Київ, Катерині Олександрівні Ліндфорс, Маріїнсько-Благовіщенська № 91, дім Хитрово. Зима 1895 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 26–27.

⁴ Лист Катерині Олександрівні Камінер в Добрянку Чернігівської губ., в село Паперня. 6 березня 1904 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 63–64.

⁵ Картка адресована Катерині Олександрівні Камінер в Баку, Баїлов, д. Гавриловс. 24 листопада 1917 р. // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 155.

⁶ Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову... С. 297.

⁷ Дацюк Г. «З журбою радість обнялася...» // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні. С. 14.

⁸ Там само.

Не забувала Софія Русова і про свою роль бабусі. Чотирирічною залишилася на її руках донька Михайла – Ольга. Це та сама дівчинка, яка в грудні 1921 р. переходила разом з бабусею р. Збруч. Однією із підстав емігрувати було саме бажання Софії Федорівни «...вирвати її [онуку – Д. К.] з того пекла, де вона могла лише притупити розум і огрубити серце»¹.

Будучи в еміграції, С. Русова не покидала своїх соціальних ролей. Нові обставини життя, поразка національно-визвольних змагань суттєво не вплинули на світобачення 65-річної жінки. І вона долучається до громадської діяльності, що була розгорнута свідомими представниками української еміграції в Чехословаччині у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Прагнучи здобуттю онукою освіти, Софія Федорівна звертається з проханням до М. Шаповала: допомогти Ользі влаштуватися на підготовчі курси при Українській господарчій академії. Це сприяло першому кроку О. Русової до отримання освіти². Також, завдяки клопотанню Софії Федорівни, син Юрій отримує можливість викладати зоологію в цій академії³.

З 1923 р. Прага стала постійним місцем проживання С. Русової. Сюди перебралася і родина сина Юрія, а в 1924 р. емігрувала з України дочка Люба з трьома дітьми⁴. Вся родина зібралася разом. Радість матері від цього не могли затьмарити матеріальні нестатки.

«Коли діти доростають до розуміння любови й жертви їхньої матері – це її свято» – ці слова М. Шаповал приурочив до 75-річчя з дня народження С. Ф. Русової⁵. Її діти і онуки доросли до цього розуміння. Онука Оля згадувала про те, що її «бабуня» не була схожою на бабусь її подруг. Так, у неї «...завжди було повно планів про громадську роботу,... весь час якісь зустрічі і засідання»⁶. По смерті Софії Федорівни Ольга писала: «...не можу собі уявити, що такої

¹ Русова С. Чому я опинилася на еміграції // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 380.

² Лист онуки Ольги до С. Русової. 4 травня 1923 р. Спр. 175. Арк. 12 та зв. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 12.03.2023).

³ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 35.

⁴ Там само.

⁵ Шаповал М. Свято Матері (3 нагоди 75-ліття Софії Русової). С. 204.

⁶ Русова-Базілевська О. Моя бабуня (У 20-ліття смерті Софії Русової). С. 313–314.

людини, надзвичайної і небуденної, вічно живої вже нема, ... і ніхто Її не зрозумів, і не зрозуміє. У Неї душа була зовсім відмінна і ми Її не могли зрозуміти, могли тільки любити...»¹.

Яку, все ж таки, соціальну роль обрала головною в своєму житті Софія Русова? Сама жінка у мемуарах, даючи оцінку власній діяльності, зазначала, що аж ніяк не є талановитою поетесою, відсувала Софія Федорівна на другий план й свою наукову роботу; натомість констатувала: «...Я громадянка...»². Представники різних генерацій українського громадсько-політичного, культурного життя, конструюючи образ Русової, передусім відзначали її моральність, високий інтелект, працездатність, безкорисливість, відданість громадській справі.

Найбільш вдало, точно і повно, на нашу думку, охарактеризував Софію Русову її син Юрій. Так, він зазначав, що не існувало того, що могло б спинити енергію та завзяття Софії Федорівни, коли йшла мова про українську справу. Ані внутрішні чинники, тобто приватне життя (діти, родина; горе від втрати близьких), ані зовнішні фактори (постійні переслідування царських жандармів та пов'язані з цим проблеми) не ставали їй на перешкоді, навпаки, нерідко, збільшували сили для політичної та громадської роботи. Софія Русова – приклад української жінки-патріотки, яка «...вміла перемагати своє персональне горе і цілком підкорити себе гордій девізі своїх предків... («Обов'язок понад усе!»). А цей свій обов'язок вона завжди бачила у праці й боротьбі на користь України»³.

Отже, С. Ф. Русова з гідністю подолала нелегкий шлях жінки-матері, дружини та жінки-громадянки. Вона намагалася узгодити сімейне щастя зі службою для народу. Хоча здійснити це, за тодішніх умов, було дуже складно. Софія Федорівна переживала внутрішньоособистісний конфлікт – рольовий конфлікт працюючої жінки. В її душі часто бувало роздвоєння, постійно надходили сумніви щодо того, чи має вона право як мати, дружина жертвувати

¹ Наведено за: Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 29.

² Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 440.

³ Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову... С. 290.

щастям, спокоем своєї родини задля громади. Опрацювавши джерела та літературу, ми можемо констатувати, що Софія Русова обрала працю для народу. Соціальна роль жінки-громадянки стала головною в її житті. Це був її свідомий вибір.

РОЗДІЛ 3.

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОФІЇ РУСОВОЇ У 1870-ТІ – 1921 РР.

3.1. Знайомство з Київською «Громадою». Видання Шевченкового «Кобзаря» (1875–1876)

На нашу думку, дослідження громадської діяльності Софії Русової доречно розпочати із з'ясування таких моментів: коли саме відбулося становлення Софії Федорівни як громадської діячки, які обставини цьому сприяли та якими ж були перші прояви її громадської активності?

Слід зауважити, що раптова смерть 9 січня 1871 р. Софіїноного батька – Федора Ліндфорса призводить до кардинальних змін у житті 15-річної дівчини. Як зазначає у споминах Софія Федорівна, необхідно було розпочати «нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати»¹. Наталя Жерве – тітка Софії, учениця Ф. Ліста, знаючи про велику любов та здібності племінниці до музики, пропонує їй допомогу зі вступом до петербурзької консерваторії. Однак Софія відмовляється від своєї давньої мрії, адже розуміє: «...кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити!»². Отже, бачимо вже цілком сформований внутрішній моральний стрижень, прагнення дівчини наповнити своє життя не лише духовним, а й громадським змістом.

Того ж 1871 року Софія, разом зі своєю старшою сестрою Марією Ліндфорс, відкриває перший у м. Києві дошкільний заклад – дитячий садок. Їхніми вихованцями стали діти представників української інтелігенції, в тому числі Марія та Людмила Старицькі. Завдяки подружжю Старицьких, сестри

---

¹ Русова С. Мої спомини. С. 34. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 09.06.2023).

² Там само. С. 35. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 09.06.2023).

Ліндфорс знайомляться з видатним композитором Миколою Лисенком та його першою дружиною Ольгою О'Коннор. Таким чином, Софія Федорівна заводить перші знайомства з представниками київського громадського життя.

Однак, повноправним членом Київської «Старої Громади», на думку дослідників¹, Софія Ліндфорс стає лише у 1872 році. Ми також погоджуємося з цим твердженням, адже, дійсно, є цілком логічні підстави так вважати. Того року сестри Ліндфорс винайняли нове велике приміщення для свого дитячого садка. М. Старицького вразив простір нового помешкання і він відразу почав радитися з Марією та Софією щодо можливості використання цієї зали «для громадянства»². В результаті, у вечірні години приміщення садка сестер Ліндфорс перетворилося у місце для зібрань «Громади». Софія Русова знайомиться з видатними представниками Київської «Старої Громади»: організатором Південно-Західного відділу Російського географічного товариства Павлом Чубинським, філологом Павлом Житецьким, істориком Володимиром Антоновичем, етнографом, правознавцем Богданом Кістяківським, літературознавцем Федором Вовком, юристом Петром Косачем та ін. Варто зауважити, що особливо цінувала Софія Федорівна спілкування з відомим громадським та політичним діячем Михайлом Драгомановим: «Слова ж Михайла Петровича і для мене, і для всіх, хто знає його, – це правда сама»³.

У помешканні сестер Ліндфорс влаштовувалися літературні вечори, на яких читали свої твори відомі українські письменники, зокрема Іван Нечуй-Левицький. Один з його українських гумористичних творів – «Не можна бабі Парасці...», їм довелося довго переховувати від російських цензорів⁴. Остаточному входженню Софії в «українське коло» Києва сприяла допомога у підготовці постановки української п'єси Кухаренка «Чорноморський Побут». Софія Федорівна зазначала, що «Сею думкою захопився Старицький, одразу

¹ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 45.

² Русова С. Мої спомини. С. 49. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 11.06.2023).

³ Наведено за: Світленко С. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Входження у світ української національної еліти // Науково-теоретичний альманах Грані. 2020. Вип. 23 (4). С. 96.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 39. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 11.06.2023).

вирішено було поставати щось народне. Під той час Лисенко якраз розробляв українські народні пісні і працював коло своєї першої оперети – «Чорноморський побит» – Кухаренко, але праця йшла мляво, бо не було надії поставити її хоч на якій-небудь сцені, пропозиція панночок Ліндфорс додала запалу роботі»¹. Публіка, «яку ледве могла вмістити велика заля приватного помешкання» із захопленням зустріла цю виставу, тому було вирішено поставити ще одну². В результаті, у помешканні сестер Ліндфорс у 1873 році відбулася постановка першої української опери «Різдвяна ніч» М. Лисенка, а пізніше, завдяки їхній моральній підтримці, фінансовій допомозі – й на сцені київського театру³.

Доволі великий авторитет, який на той час мала Софія та її чоловік Олександр Русові серед представників Київської «Старої Громади» підтверджує той факт, що з-поміж усіх членів товариства саме на молоде подружжя було покладено надзвичайно важливе та відповідальне доручення – за кордоном «...видати перше суцільне видання «Кобзаря» Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами»⁴. Відзначимо, що, в цілому, на той час «Кобзар» Шевченка видавався п'ять разів. Вперше це було здійснено у Петербурзі самим автором (1840); вдруге – також за життя Тараса Григоровича (1860); третє і четверте видання побачили світ у Петербурзі у 1860 р.; п'яте – у Львові (1867–1869)⁵. Втім, нове видання, за обсягом друкованих творів, повинно було цілковито перевершити всі попередні.

В умовах антиукраїнської та русифікаторської політики царського уряду – дії Валуєвського циркуляру 1863 року, важких адміністративних утисків українства виникла потреба «...надрукувати усього «Кобзаря», поки не згинули всі ті рукописні заборонені вірші», вкрай необхідні задля кращого осмислення всієї шевченківської творчості⁶.

¹ Русова С. Спомини про перший театральний гурток у Києві // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 358.

² Там само. С. 359.

³ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 45.

⁴ Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова. С. 401.

⁵ Джус О. Шевченкіана Софії Русової. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. С. 7.

⁶ Русова С. Мої спомини. С. 57. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 11.06.2023).

Ще 24 жовтня 1873 р. О. Русов, на прохання П. Чубинського, поїхав до с. Кирилівки Звенигородського повіту, домовився й привіз до Києва братів Т. Шевченка, у яких громадівці придбали право на видання всіх творів поета¹. А вже навесні 1875 р. Ф. Вовк, за дорученням Київської «Старої Громади», передав Русовим задалегідь підготовлені до видання твори Шевченка. «Кобзар» мав складатися з двох томів. У першому треба було помістити вірші поета, які дозволяла російська цензура, а в другому – усі, які беззаперечно були заборонені². Треба було поспішати, адже як повідомив О. Русова його знайомий Я. Полонський, який на той час обіймав посаду секретаря чужоземного відділу в Цензурному Комітеті, щодо українського слова незабаром планувалося ввести нові, ще більш жорсткі обмеження³. Поставала загроза того, що забракне часу спокійно доправити до Російської імперії навіть перший том «Кобзаря».

Навесні 1875 р. Русові з рукописами, «Кобзарем» та деякими рекомендаціями вирушили на Берлін-Дрезден-Прагу. Сестра Софії – Марія відправила подружжю гроші, щоб вони могли мешкати за кордоном, не відволікаючись на заробіток коштів, «...цілком віддаючись великому завданню»⁴. Варто відзначити, що на сьогодні в науковій літературі склалася певна традиція ідентифікувати празьке видання «Кобзаря» саме з постаттю О. Русова⁵. Деякі дослідники все ж згадують поряд з ним й ім'я його дружини⁶, втім, навіть у таких випадках роль Софії Русової у цій справі істотно применшується, недооцінюється. На нашу думку, така тенденція є вкрай помилковою, адже Софія Федорівна не лише виконувала роль відданої дружини, яка підтримує свого чоловіка, а й виступала як самостійна громадська діячка,

¹ Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. // Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С. 132.

² Русова С. Спогади в Шевченкові дні // Софія Русова: З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 353.

³ Прокопенко А. А. Роль Софії та Олександра Русових у виданні «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1876 р. // Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 2015. С. 93.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 57. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 13.06.2023).

⁵ Надгочій О. Л. Закордонні видання «Кобзаря» Тараса Шевченка // Наук. зап. Ін-ту журналістики / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2004. Т. 14. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1331> (дата звернення: 10.08.2023); Резніченко І. Г. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.): монографія. К.: НВФ Славутич-Дельфін, 2015. С. 117.

⁶ Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови... С. 132.

доклавши чимало власної праці до видання Шевченкових творів. Так, О. Русов у своїх споминах про празьке видання «Кобзаря» зазначав, що допомогу в упорядкуванні матеріалів, коректурі йому надавали дві людини – Софія Федорівна та земляк-емігрант Шорохов¹. Всі рукописи Русові завжди зчитували вдвох².

З метою зацікавити західноєвропейську громадськість нововидрукованим у Празі «Кобзарем», С. Русова французькою мовою написала біографію Тараса Григоровича, зробила анотацію його поем та переклала деякі невеликі Шевченкові твори. Увесь цей матеріал вона передала до французької редакції «Revue des deux mondes»³. І. Тургенєв попросив російськомовного працівника цієї редакції, на основі відправлених Русовою заміток, написати статтю про Т. Шевченка. В результаті, «Той так і зробив, через що й французи почали знайомитися з українським поетом, як німці з їм після книжечки Боденштедта про цього *Ukrainische Dichter*»⁴. Отже, Софія Федорівна своєю працею сприяла не тільки підготовці та друку «Кобзаря», а й рекламі нового видання.

За дорученням Київської «Громади» Русові також зібрали спогади сучасників Шевченка – К. Михальченка, М. Костомарова, І. Тургенєва та інших й додали цей матеріал до публікації⁵. Вже навесні 1876 р. видання «Кобзаря» було успішно завершено. Загалом, було надруковано 5 000 примірників. Але це була лише половина покладеної на Русових місії, поставала ще одна проблема: яким чином завезти ці твори до України? За словами Софії Федорівни, «...багато було клопоту з перевезенням цього першого повного видання «Кобзаря» на Україну»⁶. Слід зауважити, що добитися пропуску навіть першого тому з дозволеними російською цензурою творами виявилось дуже складно. Лише завдяки допомозі Я. Полонського перший цензурний том, все ж таки, вдалося

---

¹ Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» // Щоденники та спогади. С. 185.

² Русова С. Мої спомини. С. 59. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 13.06.2023).

³ Джус О. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 46.

⁴ Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря» // Щоденники та спогади. С. 186.

⁵ Прокопенко А. А. Роль Софії та Олександра Русових у виданні... С. 93.

⁶ Русова С. Спогади в Шевченкові дні. С. 353.

надіслати до книжкового магазину старогромадівця Л. Ільницького у м. Києві¹. А вже через три-чотири місяці по тому вийшов славнозвісний Емський указ, за яким, зокрема, заборонялося поширення будь-якої літературної продукції українською мовою. Усі примірники другого тому «Кобзаря», за винятком одного, який Русов відправив Я. Полонському, а також деяка частина екземплярів першого тому були залишені для продажу закордонним читачам у книгарні Едварда Грегра².

Навесні 1876 р. Софія та Олександр Русові повернулися до України. Варто відзначити, що таке швидке повернення додому, відразу по закінченню виконання «незаконного» з боку російської влади завдання «Громади», було для подружжя досить ризикованим. Втім, як писала Софія Федорівна, матеріальні ресурси закінчувалися «...а до того-ж і туга за рідним крає мене виснажувала так що я не могла далі лишатися на чужині»³.

Зауважимо, що саме після пражської поїздки 1875 – 1876 рр. С. Русова починає виявляти ще більший інтерес до поетичного доробку Шевченка. Протягом усього свого життя вона звертатиметься як до його творів, так і безпосередньо до самої постаті Тараса Григоровича з різних ролей: як громадська діячка, літературний критик й мемуарист, як педагог⁴. Для Софії Федорівни «Кобзар» Т. Г. Шевченка був Євангеліє «...любови до людей, любови до свого народу, до свого краю»⁵.

Отже, свою бурхливу громадську діяльність Софія Русова впевнено розпочала з участі у Київській «Старій Громаді». Успішно виконавши, разом з чоловіком О. Русовим, доручення громадівців – видання повного «Кобзаря» (1875–1876), Софія Федорівна залишила вагомий внесок у справі збереження шевченківської спадщини.

¹ Світленко С. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1... С. 99.

² Русов О. Спомини про пражке видання // Щоденники та спогади. С. 186.

³ Русова С. Мої спомини. С. 60. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 13.06.2023).

⁴ Джус О. Шевченкіана Софії Русової. С. 8.

⁵ Русова С. До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 261.

3.2. Діяльність на Чернігівщині та Півдні України

Повернувшись 1876 р. з-за кордону, Софія Русова оселяється у Чернігові, де її чоловік О. Русов влаштовується працювати статистиком у місцевому губернському земстві. Зауважимо, саме з боку роботи Олександра Олександровича, як правило, й описують періоди перебування Русових на Чернігівщині: 1876–1879 рр. та 1895–1899 рр.¹. Натомість про діяльність Софії Федорівни практично не згадується. Тому вважаємо за доцільне з'ясувати, в чому ж виявилася її громадська праця на цих землях?

Як зазначає С. Ф. Русова, перші роки їхнього життя в Чернігові були сповнені «...різноманітними інтересами»². У них вдома часто збиралася молодь, з якою готували українські концерти, співали хором і т. ін. Загалом, з усього різноманіття справ, які в цей час захопили увагу Софії Федорівни, передусім, слід окремо висвітлити її причетність до заснування першої у Чернігові громадської бібліотеки. Зауважимо, потреба в книзі була великою, однак жодної публічної книгозбірні до 1877 року на Чернігівщині не існувало³. Представники демократично налаштованої інтелігенції міста вирішили це виправити. 28 березня 1877 р. вони організували перші установчі збори. Були присутні: С. Русова, О. Русов, І. Шраг, П. Червинський, О. Тищинський, П. Єфименко, О. Карпинський та інші (в цілому – 50 осіб)⁴. Підсумком зборів стало затвердження першого складу Правління бібліотеки. Так, П. Червинського обрали головою президії, О. Тищинський став скарбником, а С. Русова – секретарем⁵. Задля збору необхідної для відкриття бібліотеки грошової суми,

¹ Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Сіверян. Літопис. 1995. № 2. С. 50–53; Рахно О. О. Русов на Чернігівщині // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 80-річчю Черніг. держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 1996. С. 67–68; Його ж. Подружжя Олександр та Софія Русови... С. 131–138.

² Русова С. Мої спомини. С. 63. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 16.06.2023).

³ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 16.06.2023).

⁴ Аліференко І., Дубовик Л. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://ube.nlu.org.ua/Alphabit/%D0%A7> (дата звернення: 11.08.2023).

⁵ Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856–1940) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 329.

проводилися різноманітні вистави та концерти, у яких Софія Федорівна також брала активну участь: акомпанувала українському хору. Завдяки започаткованим ще в Києві товариським взаєминам Русових з родиною Лисенків, Микола Віталійович з концертом вперше навідав Чернігів¹. На запрошення подружжя виступала у місті й театральна трупа Садовських.

Переймаючись подальшим розвитком бібліотеки, Софія Федорівна опікувалася поповненням книжкового фонду, передала до нього чимало особистих зібрань: книг, періодичних видань, а також праць, написаних її чоловіком Олександром Олександровичем. За активної співпраці Софії Русової з дружиною М. Коцюбинського Вірою Дейшею був укладений «Каталог книг Черниговской общественной библиотеки»². Це надало змогу видавати читачам книги додому, що сприяло більшій доступності, зручності у користуванні книжками. Також сім'я Русових допомагала у підготовці нарису з історії цього закладу, який присвячували двадцятиріччю його функціонування.

«Взагалі треба було дивуватись скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста гарні книжки...її, як дитину, виплекала сама тільки опозиція» – згадувала у споминах С. Русова³. Ця бібліотека існує в Чернігові й донині. Примітно, що відповідно до рішення Чернігівської обласної ради від 06.06.2023 р., бібліотека носить ім'я Софії та Олександра Русових (раніше – «Чернігівська обласна універсальна бібліотека імені В. Г. Короленка»)⁴. Як зазначає з цього приводу представник УІНП в Чернігівській області Сергій Бутко, – «Ми говоримо не просто про обласну бібліотеку, ми говоримо про головну бібліотеку Чернігівщини, а це означає, що на чюю честь вона буде названа, те ми і символізуємо, такою і виглядає саме Чернігівщина, її культура»⁵.

¹ Москаленко М. Постать Софії Русової в громадському і культурному житті Чернігова. URL: <http://surl.li/njioa> (дата звернення: 12.08.2023).

² Там само. URL: <http://surl.li/njioa> (дата звернення: 12.08.2023).

³ Русова С. Мої спомини. С. 64. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 16.06.2023).

⁴ Аліференко І., Дубовик Л. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека... URL: <https://ube.nlu.org.ua/Alphabit/%D0%A7> (дата звернення: 11.08.2023).

⁵ Білоус С. Імені Софії та Олександра Русових: чому бібліотеку Короленка перейменували. URL: <http://surl.li/hzi0h> (дата звернення: 12.08.2023).

Також мала місце і спроба організації С. Русовою в Чернігові дитячого садка (1876). Незважаючи на позитивний вплив на дітей, незабаром цей дошкільний заклад був закритий. Причина – підозра у нелояльності Русової до уряду¹. Саме ця справа, у подальшому завадить Софії Федорівні зайняти місце народної вчительки, адже шкільна адміністрації поставиться до неї вже із сформованими упередженнями². Відзначимо, що у 1877 році через активну громадську роботу С. Русова вперше опиняється під ретельним наглядом поліції.

Слід зауважити, що у 70-х рр. XIX ст. Чернігівщина буда досить важливим і показовим «гніздом розвитку народництва на Україні»³. С. Русова жваво переймається народницькими ідеями, прагне стати ближчою до села – «...жити так, як живуть мільйони народу, від слів і промов перейти до правдивого життя, до праці»⁴. Це й визначило подальшу долю Русових, їхнє так зване «ходіння в народ», «перехід на землю». Протягом 1878 – 1879 років родина С. та О. Русових мешкає на власному хуторі «Робінзон» у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Відзначимо, що саме на хуторі Софія Федорівна заводить знайомства з народниками М. Маковесем, Л. Жебуньовим, а також з представником партії «Народна Воля» М. Лангенсом. Як зазначала жінка, поступово вона починає перейматися народовольчими ідеями: «...потроху всі мої думки, все моє серце віддавалися цій партії, і в ній тільки я почала бачити рятунок, визволення Росії, а з нею разом і України»⁵.

З метою надання допомоги селянам, С. Русова опановує медицину, отримує у Києві фельдшерський диплом й відразу повертається на хутір. «Я привезла з собою чималу аптеку і почала лікарювати, – ходила по ближчих селах,

¹ Іваненко О. І. Участь жінок у громадському русі на Чернігівщині (середина XIX – початок XX ст.) // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 295.

² Русова С. Мої спомини. С. 64. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 16.06.2023).

³ Германайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 1. 1927. С. 259. URL: <http://surl.li/njnecb> (дата звернення: 17.06.2023).

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 71. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 18.06.2023).

⁵ Там само. С. 85. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 18.06.2023).

по сусідніх хатах, а з далеких сел приїздили до мене. ...і я раділа, що можу реально допомагати народові»¹ – згадує жінка.

Прагнучи збудити національну свідомість населення, Софія Федорівна починає пропагувати серед селян українську ідею, адже чудово розуміє необхідність цієї праці як серед вищих верств суспільства, так і в народному середовищі. Навіть найбільш освічений представник місцевого українського селянства – Хома Колесник вперше «від нас почув мову про українську національну свідомість, вперше читав українську книжку»². Втім, незабаром, С. Русова впевнилася у тому, що «для того, щоб справді мати вплив на населення і перемогти його недовір'я до «панів», потрібні роки сталої праці»³.

Восени 1879 р. Русові переїжджають до Києва. Внаслідок співпраці з гуртком революціонерів-народників, у 1881 році Софія Федорівна вперше потрапляє під арешт⁴. Звільнившись через три місяці з Лук'янівської в'язниці, відразу відправляється до Одеси, куди переїхав О. Русов з дітьми, одержавши посаду статистика в херсонському земстві. Таким чином, розпочинається нова сторінка життя Софії Федорівни – діяльність на Півдні України.

Дослідниця Л. Смоляр, характеризуючи участь жінок в українських «Громадах», стверджує, що Софія Русова була активним членом зокрема й Одеської «Громади»⁵. Однак, сама Софія Федорівна у споминах зазначала, що по приїзду в місто Одеська «Громада», членом якої уже був О. Русов, з великою радістю прийняла до свого складу й її, втім, не маючи бажання і змоги покидати дітей, жінка вкрай рідко бувала на її зібраннях⁶. Таким чином, про активну участь Русової в цій «Громаді» говорити не доводиться. Водночас, варто визнати, що Софія Федорівна була добре знайома з найбільш видатними її представниками – Смоленським, Комаровим, Климовичом та ін.

¹ Русова С. Мої спомини. С. 88. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 18.06.2023).

² Там само. С. 75. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 18.06.2023).

³ Там само. С. 77. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 18.06.2023).

⁴ Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 106.

⁵ Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього... С. 268.

⁶ Русова С. Мої спомини. С. 96. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 22.06.2023).

Вже навесні 1882 р. Софію Русову, під приводом переховування заборонених цензурою віршів Т. Шевченка, знову арештовують, вона вкотре опиняється у в'язниці – спочатку Одеській, а незабаром – Київській. Завдяки старанням брата, після кількох місяців ув'язнення її звільняють «під гласний надзор»¹. На цей раз Софія Федорівна їде до Єлисаветграду, де чоловік вже здійснював перепис Єлисаветградського повіту. Тут С. Русова знайомиться з І. Тобілевичем, Є. Чикаленком, О. Михалевичем, Є. Дяченком та входить до складу Єлисаветградської «Громади»². Основний вектор діяльності спрямовувався на переклад книг українською мовою. У справі про роботу гуртка зазначалося, що «Незважаючи на невинний характер...(на перший погляд), він мав злочинний напрямок. ...матеріалом для перекладу вибиралися твори, які зображали тяжке економічне становище народу, його соціальне приниження»³. С. Русову, як «піднадзорну» особу висилають за межі Херсонської губернії.

У 1883 році Софія Федорівна оселяється в Катеринославі. Втім, через тиждень, без жодних пояснень її втретє арештовують, вже на 13 місяців. Лише наприкінці 1884 р. вся сім'я знову об'єднується в Херсоні. Тут Софія Русова вступає до Херсонського українського гуртка (1885–1889), заснованого О. Русовим. Окрім них, до нього входили Д. та О. Марковичі, П. Боровський, І. Тобілевич, А. Грабенко, Ф. Василевський та ін.⁴. В цілому, виходячи зі складу гуртка, можна називати його продовженням Єлисаветградської «Громади»⁵. Зауважимо, що загалом робота товариства протягом 1885 – 1889 рр. зосереджувалась на просвітницькій, видавничій, театральній діяльності.

Варто зазначити, що активна діяльність С. Русової та її чоловіка на Півдні України спричинила очікувану реакцію від адміністрації. Так, згідно наказу Міністра внутрішніх справ й за особистим розпорядженням одеського

¹ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 48.

² Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст. // Історична науки. 2002. Вип. 4. С. 3.

³ Наведено за: Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України... С. 3.

⁴ Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України... С. 4.

⁵ Там само.

генерал-губернатора Х. Роопа Софію та Олександра Русових як «небезпечних для ладу і порядку» людей було вислано за межі Херсонської губернії¹.

Разом з дітьми, Софія Федорівна відправляється в Олешню – родовитий маєток Ліндфорсів, місце, де вона народилася та виросла. Тут жінка наполегливо продовжує свою громадсько-просвітницьку працю: організовує таємні вечірні курси для дівчат та хлопців, які вже закінчили навчання у початковій школі. Сприяючи подальшому поглибленню їхніх знань, Русова навчає їх арифметиці, географії, читає твори українських літераторів². Також слід зазначити, що тривалий час Софія Федорівна була в Олешні куратором церкви і школи. Відповідальним веденням справ, вона змогла завоювати довіру та повагу селян: «...селяни часто звертались до мене з різними політичними питаннями і я їм давала пояснення, багато читала їм різних книжок, ілюструючи світляними малюнками»³.

У 1895 році С. Русова вдруге повертається до міста Чернігова, епіцентром громадсько-культурного життя якого, на той час, була українська «Громада». Вона відразу доєднується до чернігівських громадівців. Зауважимо, що товариство діяло таємно, нових членів до нього обирали вкрай обережно. Швидке включення Софії Федорівни до «Громади» свідчить про довіру та авторитет, які до неї мали.

Поряд з М. Грінченко (Загірньою), В. Коцюбинською (Дейшею), С. Русова з ентузіазмом долучається до організації та проведення численних просвітницьких заходів: літературних вечорів, лекцій і таке інше⁴. Чимало з них – концертів, народних читань, публічних лекцій відбувалися в бібліотеці, яка з кінця 1890-х рр. стала осередком громадського життя Чернігова. Разом з Анною Тризною – дружиною голови повітової управи та її сестрою Ольгою, Софія Русова вирішує організувати видання українських книг, наполягає на тому, щоб

¹ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 48.

² Русова С. Мої спомини. С. 123. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

³ Там само. С. 123–124. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

⁴ Іваненко О. І. Участь жінок у громадському русі на Чернігівщині... С. 295.

вони друкувалися українською мовою¹. Ми поділяємо думку О. Іваненко – дослідниці діяльності жінок в Чернігівській «Громаді», що участь у громадівському русі давала жінкам можливість практично втілити свій творчий потенціал, реалізувати себе як особистість².

У травні 1899 року С. Русова залишає Чернігів. Зауважимо, незважаючи на те, що у подальшому Софії Федорівні так більше і не випала нагода постійно мешкати у місті, вона й надалі була обізнана зі всіма культурними та громадськими новинами Чернігова. З багатьма своїми чернігівськими приятелями – родиною Шрагів, Коцюбинських вона тривалий час листувалася, обмінювалася літературою³. У січні 1908 р. на одному зі з'їздів культурно-освітніх організацій С. Русова представляла чернігівську «Просвіту».

Отже, перший період діяльності С. Русової на Чернігівщині (1876–1879) відзначається великою громадсько-просвітницькою справою – долученням до заснування першої громадської бібліотеки. Другий період (1895–1899) – активною підтримкою заходів громадівців щодо підвищення рівня народної освіти. Незважаючи на постійні арешти, перебування Софії Русової на південних українських землях (1882–1883 та 1885–1889 рр.) також було позначено активною громадською діяльністю.

3.3. Харківський період громадської діяльності

Протягом 1889 – 1895 рр. (з невеликою перервою) Софія Русова мешкала у місті Харкові. Однак, її діяльність у цей період життя досі не стала предметом детального вивчення. Тому вважаємо за необхідне визначити та охарактеризувати основні напрями громадської активності Софії Федорівни

---

¹ Русова С. Мої спомини. С. 145. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 30.06.2023).

² Іваненко О. І. Участь жінок у громадівському русі на Чернігівщині... С. 296.

³ Москаленко М. З доби великих людей і великих ідей: до 165-річчя від дня народження Софії Русової. URL: https://kotsubinsky.org/news/z_dobi_velikikh_ljudej_i_velikikh_idej_do_165_richchja_vid_dnja_narodzhennja_sofiji_rusovoji/2021-02-17-1811 (дата звернення: 14.08.2023).

Русової у харківський період життя, з'ясувати її місце у громадсько-політичному та культурному житті міста.

У 1889 році Олександр Русов отримує нову роботу у відомого в Харкові громадського діяча, колишнього голови Харківської губернської земської управи Єгора Степановича Гордієнка: підготувати історичний нарис з нагоди 25-річної роботи Харківського земства¹. Тому у липні 1889 р. родина Софії та Олександра Русових оселяється у Харкові, де винаймає невелике помешкання у представника місцевої української інтелігенції, адвоката Андрія Шиманова.

Вже перше знайомство з містом справило на Софію Русову позитивне враження. Як зазначає жінка у своїх спогадах, «Після провінціального життя в Херсоні, я була відразу захоплена подихом великого університетського центру»². Як і в інших містах, де доводилося перебувати Софії Федорівні, в Харкові вона відразу налагоджує контакти з діячами місцевої «Громади»: адвокатами Н. Станіславським та А. Шимановим, членом міської думи Ф. Павловським, професором Харківського університету Д. Багалієм, студентом М. Байздренком³. С. Ф. Русова згадувала, що була знайома й з іншими особами, які не входячи безпосередньо до Харківської «Громади», допомагали українству: лікар Ф. Піснячевський, заможний харківський домовласник А. Філонов, професор М. Сумцов та ін.⁴.

Софія Федорівна зізнавалася, що найбільш цікавою у той час для неї була робота у відродженому «Харківському товаристві поширення в народі грамотності» (ХТГ), до складу якого входила велика кількість місцевої інтелігенції⁵. Варто зазначити, що «Харківське товариство грамотності», засноване ще у 1869 р., було найстарішим з організацій подібного спрямування у Наддніпрянській Україні. Товариство ставило за мету сприяти поширенню грамотності, теоретичних та прикладних знань, корисних для народу, передусім,

¹ Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. № 504: Історія України. Харків, 2001. Вип. 4. С. 129.

² Русова С. Мої спомини. С. 125. URL: https://chyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

³ Там само. С. 128. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

⁴ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

⁵ Там само. С. 130. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

шляхом відкриття доступних для малозабезпечених верств населення народних шкіл і міських ремісничих училищ¹. 1890-ті роки стали часом, коли головні сили ХТГ скерувало на позашкільну освіту: розгорнулася діяльність з відкриття народних бібліотек, видання літератури з актуальних питань народної освіти і таке інше². Активним діячем товариства у цей період була і С. Русова.

Відомо, що 31 березня 1891 р. на чергових загальних зборах «Харківського товариства грамотності» Софія Федорівна успішно виступила з розгорнутою доповіддю, темою якої були книжки, що призначались для народного читача³. Оскільки більшість дешевих видань були неякісними за своїм змістовим наповненням, основний акцент у виступі вона робила на тому, що народному читацькому загалу вкрай необхідна якісна література, прийнятна як за ціною, так і за формою викладу. Відзначимо, що заклик Русової щодо написання та видання таких книжок був повністю підтриманий. Того ж дня було започатковано спеціальний видавничий комітет. С. Русова у своїх споминах зазначає, що очолила роботу цього комітету⁴. Насправді ж достовірно відомо, що головою новоствореного органу на наступних загальних зборах 1 листопада 1891 р. обрали Д. І. Багалія, а Софія Федорівна була призначена першим секретарем⁵.

Варто зазначити, що видавнича продукція товариства отримала досить неоднозначні відгуки з-поміж представників тодішньої української інтелігенції. Офіційно дозволена, а тому й російськомовна робота видавничого комітету сприймалася багатьма українцями лише як новий засіб русифікації населення. Так, Б. Грінченко розцінював активну участь Русової в діяльності товариства як прояв москвофільства, сприймав у її дружніх стосунках з представниками

---

¹ Лупаренко С., Лупаренко І. Видавнича діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VIII: діалог у розвитку науки та освіти. Конін – Ужгород – Київ – Херсон: Посвіт, 2020. С. 150–151.

² Лупаренко С. Просвітницько-виховна діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. 2018. Вип. 2. С. 164.

³ Коломієць Т. В. Українська видавнича справа харківського товариства поширення в народі грамотності // Культурологічний вісник. 2004. Вип. 13. С. 13.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 130. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 27.06.2023).

⁵ Євдокименко І. Національно-патріотична домінанта у публіцистиці Софії Русової: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Київ, 2021. С. 68–69.

російської інтелігенції зраду української справи¹. Наполягала на тому, щоб просвітницька робота велася українською мовою і Олена Пчілка.

Підтримуючи прагнення українських інтелектуалів на здобуття для українського народу власної школи, рідної літератури Софія Федорівна вважала, що у складні часи необхідно «...використовувати школу, яка є, книжки писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде...»². Хоч і написані нерідною мовою, ці книжки сприятимуть освіченості українців й, таким чином, виконують головне призначення – пробудять свідомість загалом, а «разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації»³.

С. Русова наголошувала на відсутності ініціативності та браку матеріальних засобів для того, щоб здійснювати громадську справу на українському ґрунті. Так, Софія Федорівна неодноразово здійснювала спробу заснувати приватний навчальний заклад – гімназію, де дітей навчали б рідної мови, виховували національно свідомими. Однак, втіленню цих планів у життя постійно перешкоджала нестача відповідних вчительських кадрів, коштів та належної кількості батьків, які б погодилися віддати дітей на навчання у відповідний заклад. У такій ситуації «...не гріх було поширювати освіту й ворожою мовою»⁴.

Тому, з-поміж майже 170 книжок, загальним тиражом більше двох мільйонів примірників, які були видані упродовж 20 років діяльності товариства, шість книг були написані Софією Русовою: «Жанна д'Арк», «Сестра Катерина: Рассказ об одной доброй англичанке», «Странник Григорий Саввич Сковорода: биографический очерк», «Добрые люди старого времени на Руси», «Карл Великий» та «Братство в Юго-западной Руси»⁵. Всі вони перевидавалися по декілька разів і після того, як Софія Федорівна змушена була виїхати з міста.

¹ Русова С. Мої спомини. С. 130. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

² Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

³ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

⁴ Там само. С. 131. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

⁵ Вороніна Г. Сучасні тренди позашкільної освіти в контексті педагогічної спадщини Софії Русової // Джерело педагогічних інновацій. Освітні інновації в позашкільній освіті: сучасний погляд, практика та перспективи впровадження. Науково-методичний журнал. Випуск № 1 (37). Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2022. С. 9–14.

З ініціативи С. Русової при «Харківському товаристві грамотності» також був організований відділ народних читань. Активно працювала Софія Федорівна й у жіночій недільній школі при товаристві. Тут вона проводила літературні читання для дівчат 16 – 17 років. Читаючи їм твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, а потім перечитуючи враження, які справили на них ці твори, Софія Русова вкотре переконувалася у тому «який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань»¹.

До червня 1891 р. Олександр Русов закінчує роботу в Є. Гордієнка. Необхідність пошуку нового заробітку, а також інші родинні обставини змусили подружжя покинути Харків. Вони оселяються у Києві, де Олександр Олександрович починає працювати міським статистиком. Однак київське життя подружжя тривало недовго: опис міста був лише тимчасовою працею, натомість харківський міський голова запрошує О. Русова на посаду статистика при міській управі². Таким чином, у березні 1892 р. Русові вдруге опиняються у Харкові. Доволі цікавим є порівняння Києва та Харкова, яке на основі власного досвіду життя у цих містах робить Софія Русова. На її переконання, відчувалася величезна різниця «між цими двома університетськими центрами...»³. У Києві постійно були «високі недосяжні ідеали й змагання, завше політичні конфлікти, страшенна роз'єднаність громадянства, поділ на ворожі гуртки, верстви»⁴. Натомість Харків, на думку С. Русової, «не мав високої культури Києва, але там було значно більше єдності, українська культура там мала свою давню традицію зв'язку з університетом... там праця культурна йшла активніше, ширше організована»⁵.

Під час другого періоду перебування в Харкові Софія Русова вже не так захоплюється працею в «Харківському товаристві грамотності», як це було

¹ Русова С. Мої спомини. С. 132. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

² Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова у Харкові. С. 129–130.

³ Русова С. Мої спомини. С. 135. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

⁴ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

⁵ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 28.06.2023).

раніше. Також варто відзначити, що мешкаючи у Харкові, Софія та її чоловік мали значний ідейний вплив на молодіжну українську організацію «Братство тарасівців». Ця таємна організація виникла влітку 1891 р. силами національно свідомого українства: студентів Харківського університету М. Байздренка, І. Липи, М. Базькевича та дрібного урядовця В. Боровика¹. Незабаром, за ініціативи тарасівців, у Харкові був утворений гурток «Молода громада», метою якого була боротьба за національне відродження України. В одному із листів громадівець І. Якимовський зазначав, що молодь постійно отримувала допомогу від Русових у багатьох напрямках². Зокрема, у їхньому помешканні тарасівці часто проводили свої збори, на яких С. Русова читала реферати про Т. Г. Шевченка, а О. Русов – про М. Драгоманова³. На прохання М. Байздренка, Софія Федорівна згодилася переховувати вдома один з пакунків, отриманої зі Львова посилки із забороненими у Російській імперії книгами, газетами і журналами⁴. Тарасівці не підозрювали, що жандарми стежили за ними від самого кордону й зрозуміли, до кого потрапила література.

У ніч на 1 травня 1893 р. в помешканні Русових був проведений обшук, під час якого жандармами було виявлено квитанцію на отримання книг й безпосередньо саму літературу: перекладений українською мовою у віршах «Дон-Кіхот», різні статті політичного та економічного змісту, а також журнал «Громада» М. Драгоманова й Ф. Волкова у декількох примірниках⁵. В результаті, Софія та Олександр Русові були заарештовані за зберігання та розповсюдження нелегальної літератури. Для С. Русової, на той момент, це було вже четверте ув'язнення: перше і друге – у Києві (1881 та 1882 рр.), третє – у Катеринославі (1883). Однак, як зазначала жінка, в жодному іншому місті вона не отримувала стільки співчуття та відвертої симпатії як у Харкові⁶. Свою

¹ Наумов С. О. Братство тарасівців (1) // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 37.

² Наведено за: Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова у Харкові. С. 132.

³ Наумов С. О. Братство тарасівців (2) // Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 59.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 138. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 01.07.2023).

⁵ Русов О. О. Как крамолоискатели разыскивали украинофильство // Щоденники та спогади. С. 225, 234–235.

⁶ Русова С. Мої спомини. С. 139. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 01.07.2023).

допомогу активно пропонували студенти, а також аристократія міста – Ф. Павловський, родина М. та О. Толочинових, О. Гордієнко.

У червні 1893 р. Олександр Олександрович був звільнений під особливий нагляд поліції до завершення слідства. Незабаром, Софію Федорівну також відпустили під заставу в розмірі 5 тис. крб.¹ Під час слідства було встановлено, що у домі Русових проходили читання та обговорення українських книжок, запланованих до видання. Також С. та О. Русових звинуватили у зносінах з Галичиною та в діяльності, що сприяла долученню нових учасників до «Наукового Товариства імені Шевченка»². За «Высочайшим повелением» від 16 листопада 1894 р. Софія Русова мала відбути три місяці ув'язнення, підлягала гласному нагляду поліції протягом наступних кількох років, а також позбавлялася права проживати в університетських містах терміном на п'ять років³. У зв'язку з вагітністю Софії Федорівни й клопотанню щодо цього двох лікарів – М. Толочінова та Ф. Піснячевського, останній місяць її ув'язнення було замінено домашнім арештом.

Навесні 1895 р. родина Софії та Олександра Русових, вирішуючи проблему працевлаштування, покидає Харків й переїздить до Чернігова. Однак зв'язки з Харковом, його громадськими і культурними колами не пориваються. Зокрема, С. Русова й надалі продовжувала працювати в «Харківському товаристві грамотності». У привітальній листівці, аналізуючи десятирічну роботу видавничого комітету, його працівники писали Софії Федорівні: «Ви своїм шляхетним ентузіазмом, який складає таку яскраву особливість Вашої прекрасної натури, вдихнули в нього «живу душу»»⁴. Відзначимо, свій підпис під привітанням поставила 81 особа, в тому числі: О. Єфименко, Х. Алчевська, Д. Багалій, Ф. Піснячевський та інші.

Отже, важливим періодом життя Софії Федорівни Русової було її перебування у місті Харкові (1889–1895). У цей час головною для Софії

¹ Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова у Харкові. С. 133.

² Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова у Харкові. С. 132.

³ Наумов С. О. Братство тарасівців (2). С. 61.

⁴ Наведено за: Гонюкова Л., Конончук Т. Педагог і громадська діячка Софія Русова // Українки в історії / С. Андрусів та ін.; ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 73.

Федорівни стала громадсько-просвітницька діяльність, яка була спрямована на піднесення освітнього та культурного рівня українського народу. Її ініціативність та працездатність сприяла активізації роботи «Харківського товариства грамотності». Софія Русова відіграла помітну роль у середовищі місцевої інтелігенції, мала контакти з діячами Харківської «Громади», з учасниками «Братства тарасівців».

3.4. Роль С. Русової в українському громадському житті Петербургу

У вересні 1902 р. Софія Русова була змушена покинути українські землі та відправитися до Петербургу, де вона й мешкала з родиною, із невеликою перервою, наступні сім років свого життя (до 1909 року). Спробуємо з'ясувати причини переїзду Софії Федорівни до столиці Російської імперії та проаналізувати петербурзький період її громадської активності.

Олександр Лотоцький – український громадський діяч, який протягом 1900 – 1917 років жив у Петербурзі та товаришував із Русовими – у своїх споминах зазначає, що їхній переїзд до столиці був пов'язаний із селянськими заворушеннями, які прокотилися територією Полтавщини навесні 1902 р.¹ Таке пояснення переселення подружжя Русових до Петербургу наводить й дослідник О. Рахно². Річ у тім, що Олександра Русова звинуватили в пропаганді сепаратистських революційних ідеалів у середовищі земських статистиків, які, у свою чергу, підбурювали селян до бунту. Отримавши від міністра внутрішніх справ В. Плеве заборону проживати в Україні, О. Русов у пошуках нової роботи, разом з сім'єю, вирушає до Петербургу. Варто зазначити, що російська влада дозволила їм проживати у столиці, що було доволі несподіваним рішенням, адже обидва – і Софія, і її чоловік перебували на той час «під гласним надзором».

---

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 43–44. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008322> (дата звернення: 24.04.2023).

² Рахно О. Я. О. О. Русов: штрихи до біографії // Русов О. Щоденники та спогади. С. 13–14.

Однак міркування російського уряду призупинити діяльність Софії та Олександра Русових, перегнавши їх до столиці, виявилися помилковими. Так, О. Лотоцький зауважував, що приїзд Русових до Петербургу «...не лише оживив, але якимось навіть освіжив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якимось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя», будь-яка українська ініціатива «...коли навіть не виходила од Русових, то в кожному разі, звичайно, знаходила в них співчуття та активну піддержку...»¹.

Софія Русова відразу долучається до роботи в українській «Громаді» Петербургу. Вона стає активним членом, заснованого «Громадою» ще у 1898 р. «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг». Товариство стало першою громадською легальною організацією з видавництва художньої і науково-популярної літератури українською мовою². Серйозні цензурні заборони ускладнювали друк і розповсюдження праць науково-популярного змісту. Їх доводилося «втискати» у рамки белетристичних форм, що додавало роботи їхнім авторам. Водночас, за словами Софії Федорівни, «...для селянського читача це полегшувало розуміння наукових відомостей і більше захоплювало легкою формою»³. Зауважимо, Софія Русова із завзяттям долучається до написання подібних книг. Зокрема, у 1904 році «Благодійне товариство...» опублікувало її працю «Божа іскра: Оповідання про Рафаеля С. Русової». Наступного року була надрукована книга «Серед виноградарів Південної Франції», а 1906 року – «Як люде живуть у Норвегії?»⁴. Ці праці сприяли виробленню у масового читача кращого розуміння людства та цілісного осмислення культури свого народу.

Бурхливі революційні події сприяли тому, що 24 листопада 1905 р. цар Микола II схвалив «Тимчасові правила друку», відповідно до яких було

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 44. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008322> (дата звернення: 24.04.2023).

² Демуз І. Меценатська діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг (1898–1918 рр.)» // Емінак. 2016. Том 3. № 1 (13). С. 12.

³ Русова С. Мої спомини. С. 162. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 03.07.2023).

⁴ Євдокименко І. Національно-патріотична домінанта у публіцистиці Софії Русової. С. 71.

дозволено друкувати періодичну літературу мовами народів Росії. Софія Федорівна вбачала у цьому рішенні перспективу незабаром отримати дозвіл на відкриття й національних шкіл. Щоб забезпечити майбутні навчальні заклади необхідною літературою, Русова готує і у 1906 році, завдяки «Благодійному товариству...», видає «Український буквар»¹. Софія Федорівна завжди наголошувала на тому, що «...вихідною точкою цілого процесу навчання є сама дитина, а кінцевою метою – громадянство, себто підготовка з учня діяльного громадянина»². Згідно цього принципу вона впорядковує «Український буквар». За основу Софія Русова використала розробку одного з найвидатніших українських філологів – О. Потебні, який склав буквар для недільних шкіл ще у 1860-х рр.³ Софія Федорівна внесла деякі правки в рукопис, зокрема, додала чимало слів-знаків національної культури, залучила як фольклорні, так і авторські твори: казки, вірші, прислів'я, приказки з метою розширити національну концептосферу української дитини⁴. Таким чином, завдяки цьому підручнику, Софія Русова у простій і доступній формі поступово уможлиблювала сприйняття дитиною національної культури, відчуття свого, рідного.

Зауважимо, право на існування українського слова серед народу Софія Федорівна відстоювала не лише шляхом численних власних публікацій та складання навчальних посібників. Розуміючи необхідність здобуття офіційного визнання рівноправності української мови з російською, вона активно підтримує складену наприкінці 1904 року «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг» петицію про скасування цензурних обмежень

¹ Сікорський П. Софія Русова – видатний український педагог, громадська діячка, просвітителька // Софія Русова: наук. праці / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: «СПОЛОМ», 2017. С. 11.

² Наведено за: Фізеші О. Й. Виховні традиції в змісті українських букварів початку ХХ століття // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 20. С. 162.

³ Бондарчук О. Навчальна книжка як засіб національної освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. 2016. № 5. С. 55.

⁴ Богданець-Білокаленко Н. І., Люріна Т. І. Український буквар Софії Русової як чинник формування в учнів початкової школи концептосфери національної культури // ВІСНИК ПСИХОЛОГІЇ І ПЕДАГОГІКИ: Збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. Київ, 2011. Випуск 5. URL: https://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_5 (дата звернення: 24.08.2023).

1876 року щодо української мови¹. Кабінет Міністрів для вирішення цього питання був змушений надіслати запит до Російської Академії наук. В результаті, при академії була створена окрема комісія для розв'язання питання про права української мови. У ролі експертів, поряд з С. та О. Русовими, виступали відомі українські діячі: О. Лотоцький, П. Стебницький, В. Науменко, а також російські мовознавці О. Шахматов, П. Фортунатов, Ф. Корш². Софія Русова так описує спільні засідання комісії: «...велично і радісно, що в цьому великому науковому осередку обмірковується питання нам усім таке дороге... Як результат наших трьох чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не за діалект»³. Як додатки до розвідки Шахматова, були подані реферати окремих членів комісії, в тому числі роботу С. Русової «Про необхідність малоруських книг для підняття розумового розвитку малоруського народу»⁴.

Однак, незважаючи на те, що загальні збори Академії наук у лютому 1905 р. затвердили підготовлену комісією доповідь «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», Кабінет Міністрів з політичних міркувань постановив, що скасування заборони українського друкованого слова є несвоєчасним⁵. Попри те, що комісії не вдалося остаточно визволити українське слово з царських кайданів, її робота стала важливим кроком у правовому вирішенні цієї проблеми. Усі особи, що були причетні до створення доповідної записки, зокрема й Софія Русова, вже самим залученням до справи проявили особисту громадянську сміливість.

У 1905 році «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг» об'єднується з «Товариством імені Т. Г. Шевченка для допомоги

¹ Антоненко Н. Б. Права людини – наскрізна ідея громадсько-просвітницької і творчої спадщини Софії Русової // Наук. зап. Психолого-педагогічні науки / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. № 8. С. 103.

² Там само.

³ Русова С. Мої спомини. С. 168. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 05.07.2023).

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. С. 373. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008322> (дата звернення: 24.04.2023).

⁵ Антоненко Н. Б. Права людини – наскрізна ідея... С. 104.

нужденним уродженцям південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Метою цього добродійного товариства було поліпшити матеріальні умови бідних українських студентів, а також вшанування пам'яті Т. Шевченка¹. Софія Русова долучилася до роботи й цієї організації. Так, вона активно допомагала збирати гроші на реалізацію добродійних заходів: проводила публічні лекції, організовувала українські концерти. Окрім своєї первинної цілі – накопичення необхідних для надання допомоги коштів, Софія Федорівна відзначала, що такі заходи виконували ще одну функцію – відігравали велику роль у згуртуванні українців у далекому краї: «...хоч як тяжко було влаштувати ці концерти..., вони мали все таки велике національно-громадське значення, об'єднуючи всю українську колонію та демонструючи розвиток українського мистецтва»².

У Петербурзі Софія Русова також продовжила свою «шевченкіану», розпочату в далекому 1876 році, взявши участь у новому виданні «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, здійсненому протягом 1905 – 1907 рр. спільними зусиллями видавничого та допомогового товариств. Це було перше на той час хронологічно упорядковане повне видання поетичних творів Т. Шевченка, надруковане у Російській імперії (всього – 217 творів)³.

Відзначимо, що у листопаді 1905 р. в Петербурзі відбулася доволі незвичайна подія – конгрес поневолених народів Росії. Ініціаторами з'їзду виступили польський лінгвіст Бодуен де Куртене та Олександр Русов⁴. В роботі конгресу брала участь і Софія Русова. Поляки, українці, грузини, азербайджанці, татари, естонці, литовці, вірмени та інші делегати з'їзду прагнули надання рівноправних національно-культурних умов розвитку для усіх поневолених

---

¹ Лисенко О. В. ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ДОПОМОГИ НУЖДЕННИМ УРОДЖЕНЦЯМ ПІВДЕННОЇ РОСІЇ, ЩО ВЧАТЬСЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tovarystvo_Shevchenka (дата звернення: 24.08.2023).

² Русова С. Мої спомини. С. 165. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 07.07.2023).

³ Степченко О. До історії видання Шевченкового «Кобзаря» Санкт-Петербурзьким «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг для народу» // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 566–567.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 168. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 07.07.2023).

народів Росії. Невдовзі, царська влада заборонила подальшу роботу конгресу, тому остаточний розбір всіх нерозглянутих на відкритих засіданнях питань відбувався вже по приватних домівках. Декілька таких засідань відбулося і в помешканні Русових. «Коли всі збирались в нашій хаті, всі ми такі ріжні умовами свого життя, релігійним світоглядом, всі розуміли одні одних і в нашій спільній недолі і в наших завданнях...» – згадувала Софія Федорівна¹.

З метою подальшого захисту прав рідної мови, а також оборони громадських прав українського учительства Софія Русова, разом із відомими російськими освітніми діячами – В. Чеховським, В. Чарнолузьким, Г. Фальборком бере активну участь у заснуванні «Всеросійського Союзу учителів і діячів з народної освіти» (ВСУ). З 7 по 10 червня 1905 р. у Фінляндії відбувся I З'їзд товариства, який активно готувала С. Русова². В результаті було офіційно затверджено Статут ВСУ та обрано Центральне Бюро Союзу, членом якого, як представниця українського вчительства, стала Софія Федорівна Русова³. ВСУ вимагав дозволу на створення національних шкіл, поліпшення життя та умов праці народного вчителя, надання вчительству більшої незалежності від адміністрації. У грудні 1905 р. за участі С. Русової у Санкт-Петербурзі також відбувся II З'їзд ВСУ. Примітно, що найбільш активний і яскравий лідер Союзу В. Чарнолузький, жартуючи, говорив Софії Русовій, що як тільки хто починає обмежувати права України, вона відразу з добродушної жінки стає фурією...⁴.

Під час підготовки до III З'їзду, Софія Федорівна, разом з іншими патріотично налаштованими українськими діячами, піднімає питання про необхідність створення національного професійного об'єднання, яке б стало колективним членом Всеросійського Союзу учителів⁵. Першим кроком в реалізації цієї ідеї була стаття Софії Русової, надрукована у травні 1906 р. на

¹ Русова С. Мої спомини. С. 169. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofua/Moi_spomyny/ (дата звернення: 07.07.2023).

² Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 135.

³ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 51.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 169. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 07.07.2023).

⁵ Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової. С. 135–136.

сторінках відомої української газети «Громадська думка». У ній вона знайомила вчительство з роботою Всеросійського Союзу учителів та його з'їздами, закликала перейняти позитивний досвід згуртування литовських освітян і створити власну спілку, відправити від неї представників на передз'їздівську конференцію делегатів національних учительських організацій¹.

В решті-решт, завдяки допомозі Б. Грінченка, вдалося об'єднати наддніпрянських освітян, що переймалися розвитком освіти та культури українців в єдину «Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти». М. Крупський та С. Черкасенко повністю виправдали очікування Софії Русової, успішно репрезентувавши спілку на конференції, що проходила 4 – 5 червня 1906 р. у Санкт-Петербурзі². Протягом 7 – 10 червня 1906 р. разом з іншими представниками українського громадсько-педагогічного руху – В. Доманицьким, П. Стебницьким, Б. Грінченком вони взяли участь в роботі III З'їзду Всеросійського Союзу учителів, що проходив у фінському місті Юстїллі. Послідовна та принципова поведінка Софії Федорівни, делегатів «Всеукраїнської спілки вчителів», а також представників інших національних меншин призвела до ухвалення на з'їзді резолюції про дозвіл вчительству різних «народностей» Росії створювати окремі вчительські професійні організації як складову єдиного Всеросійського Союзу учителів³. Таким чином, «Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти» здобула офіційну санкцію на діяльність, було затверджено перший статут цієї громадської організації. Незважаючи на те, що у зв'язку з посиленням реакційних тенденцій у політичному житті імперії «Всеукраїнська спілка вчителів» у 1907 р. була змушена припинити свою роботу, її програмні документи стали вагомим підґрунтям для подальшої організаційної роботи вчителів-українців.

¹ Сікорський П. Софія Русова – видатний український педагог, громадська діячка, просвітителька. С. 10.

² Там само.

³ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 51.

Навесні 1909 р. С. Русова повертається до Києва. «Шкода було розлучатися з петербурзькою громадою, з донькою, що жила вже в Петербурзі..., але тягло також до праці на Україні» – згадувала Софія Федорівна¹.

Отже, вимушений переїзд С. Русової до Петербургу не зупинив її подальшу громадську роботу. Навпаки, вона стає безпосереднім учасником пожвавлення громадського руху, зумовленого подіями першої російської революції. Петербурзький період її життя (1902–1909) сповнений діяльністю, спрямованою на офіційне визнання існування української мови, об'єднання українських освітян, допомогою українським студентам.

3.5. Внесок С. Русової у діяльність національного жіночого руху на українських теренах

Передусім, варто зазначити, що жіночий рух на українських землях було започатковано у другій половині XIX ст. Важливу роль у цьому процесі відігравали українські жіночі організації. Так, у 1884 р. у м. Києві, завдяки ініціативності О. Доброграєвої, почав функціонувати перший український жіночий гурток². Дослідниця М. Богачевська-Хом'як у монографії стверджує, що до складу цього гуртка входила відома громадська та політична діячка Софія Русова³. Однак, як уже було з'ясовано, в цей час вона була ув'язнена у Катеринославі (з 1883 р. по осінь 1884 р.). Історіографічна розвідка О. Петренко показує, що історики Н. Полонська-Василенко та П. Савчук також вважають Софію Русову однією із зачинательок українського жіночого руху⁴. Натомість О. Кісь, яка спеціалізується на вивченні українського фемінізму, аналізуючи

¹ Русова С. Мої спомини. С. 175–176. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 09.07.2023).

² Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 46.

³ Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves...* . P. 68.

⁴ Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні // Наукові записки НТПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль, 2007. № 1. С. 18.

витоки українського жіночого руху, не зазначає ім'я Софії Русової¹. Те ж саме констатуємо й в роботі Н. Зборовської².

Таким чином, вважаємо за доцільне з'ясувати, чи дійсно Софія Федорівна Русова була причетна до виникнення, розвитку національного жіночого руху та діяльності жіночих громадських об'єднань? Якщо так, то яким чином?

Зауважимо, жіночий рух на українських землях мав свої специфічні риси. Так, М. Богачевська-Хом'як говорить про концепцію «українського практичного фемінізму». За нею, протидія статевого приниженню не була першочерговим завданням для українських жінок, головним для них було долучення до боротьби за права свого народу. Досягнення загального визволення українського народу, прав українців як нації, на їх думку, сприяло б звільненню й української жінки, принесло б статеvu рівноправність³. Таким чином, можна говорити про взаємозв'язок фемінізму з українським націоналізмом.

Українська революція 1917 – 1921 рр. великою мірою сприяла активізації національного жіночого руху, відкрила перед ним нові перспективи діяльності. У своїх споминах Софія Федорівна зазначала, що її молоді роки припали на час, коли «...уже розпочався жіночий рух...», однак тоді вона ще не брала в ньому активної участі⁴. Плідно працювати в жіночих організаціях С. Русова розпочала в період національно-визвольних змагань.

17 березня 1917 р. постала Українська Центральна Рада. На Всеукраїнському національному конгресі, який був скликаний наступного місяця, Софію Русову було обрано до її складу від просвітницьких організацій Києва⁵. Факт обрання, делегування Софії Федорівни свідчить про те, що українська громадськість вже на той час бачила у ній сформовану діяльну особистість та активну громадянку. В Центральній Раді Софія Русова починає

---

¹ Кісь О. Дефініції фемінізму // Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2000. № 17. С. 20. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/ChasopysJi/N17Gendernistudii/> (дата звернення: 26.08.2023).

² Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності // Культура. Сучасність. 2001. № 7–8. С. 146–152.

³ Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves... . P. 76.

⁴ Русова С. Мої спомини. С. 30. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 15.02.2023).

⁵ Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С. 145–146.

самовіддано працювати поряд з такими відомими представницями українського жіночого руху як М. Грушевська, О'Коннор-Вілінська, Л. Старицька-Черняхівська, З. Мірна тощо. Невдовзі Софія Федорівна обіймає посаду керівника відділу дошкільної і позашкільної освіти, продовжує відстоювати ідею організації дитячих виховних закладів при жіночих клубах¹.

На початку 1919 р. разом з урядом УНР Софія Русова була евакуйована з Києва до Кам'янця-Подільського. У серпні того ж року, завдяки ініціативі Б. Баран, М. Пісецької-Струтинської та І. Одрини, у місті відбулася зустріч представниць численних жіночих організацій Наддніпрянської України та Галичини². В результаті, було проголошено заснування «Союзу Українок», який об'єднав у своєму складі жінок з усіх частин України. Ставши членом «Союзу», Софія Федорівна активно приєдналася до його громадської праці.

У зв'язку з українсько-польською війною 1918 – 1919 рр., першочерговим завданням для «Союзу Українок» стала організація допомоги тисячам поранених та хворих на тиф старшинам та козакам Армії УНР³. Задля цього було сформовано спеціальний «Комітет допомоги козакам», який на правах певної автономії увійшов до складу Червоного Хреста. Керівництво комітетом довірили С. Русовій⁴. До обов'язків першої секції комітету належало влаштування для українських військових громадського шпиталю. Зауважимо, увесь клопіт, пов'язаний з цією роботою: пошук відповідного помешкання, його облаштування та організація персоналу був повністю покладений на Софію Федорівну. Чималу підтримку в цій справі їй надавав син Юрій⁵. Друга секція комітету мала гарантувати медичну допомогу, третя – забезпечувати харчами. Завдяки вуличним зборам та благодійним концертам, до яких долучилася й українська

---

¹ Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. С. 146.

² Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. С. 70.

³ Дорохова К., Міронова І. Діяльність «Союзу Українок» на шпальтах газети «Діло» // Молодий вчений. 2022. № 12 (112). С. 36.

⁴ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 54.

⁵ Русова С. Мої спомини. С. 225. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.07.2023).

молодь, Софії Русовій вдалося зібрати потрібну для відкриття шпиталю грошову суму¹.

Взявши місячну відпустку в тодішнього міністра освіти УНР, Софія Федорівна також організовує постачання найнеобхідніших речей (продуктів, побутових речей, книжок, часописів) для військових частин, що розміщувалися неподалік Кам'янця-Подільського. «Я цілком захопилася цією працею... Здавалось мені, що це є на той час найпотрібніша праця... Боже, якою мізерією здались нам усі наші подарунки перед тією правдивою бідною, серед якої перебували наші козаки! А скільки зпоміж них було хорих, виснажених!» – згадувала Русова². Приймаючи у своєму шпиталі перших хворих, жінка сама тяжко занедужує на тиф. Якби не ретельний догляд сина Юрія, Софії Федорівні навряд чи вдалося б побороти це захворювання, набуте під час добровільної допомоги українським військовим³.

У вересні 1919 р. в Кам'янці-Подільському представницями жіночого руху була утворена Українська Жіноча Національна Рада (УЖНР; інші назви – НРУЖ, УНЖР). Ця організація вбачала своє завдання в об'єднанні всіх українських жіночих товариств, задля спільної праці⁴. Головою президії першого складу УЖНР стала Марія Грушевська, а Софію Русову було обрано її заступником. Вже з 1920 року Софія Федорівна стає головою Української Жіночої Національної Ради, однією з ключових постатей українського жіночого руху, залишаючись на чолі Ради усі наступні 19 років її існування.

Важливою місією, яку було покладено на С. Русову став огляд умов, у яких утримувалися полонені українські воїни в польських таборах. У 1920 році була сформована спеціальна комісія Червоного Хреста, головою якої призначили Софію Федорівну⁵ (див. Додаток В). У Тарнові до комісії поставилися з підозрою, лише посвідчення Червоного Хреста врятували її членів від

¹ Русова С. Мої спомини. С. 225. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.07.2023).

² Там само. С. 226. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.07.2023).

³ Там само. С. 226–227. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 14.07.2023).

⁴ Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні. С. 18–19.

⁵ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 54.

ув'язнення. Перебуваючи у Варшаві з метою отримання додаткового дозволу на обстеження таборів, Софія Русова налагоджує офіційні зв'язки з Польським Червоним Хрестом, а також встановлює контакти з представниками Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Отримавши довгоочікувану санкцію, комісія вирушила оглядати табори: «В Домбю й інших таборах були переважно галичани – і військові, і цивільні політичні інтерновані. Але було чимало й наддніпрянців. Скільки скарг ми наслухались, скільки лиха побачили! Особливо залишився в мене в пам'яті табор у Пикуличах коло Перемишля»¹ – згадувала Софія Федорівна. У Львові були відвідані політичні в'язні «Бригідок», табір інтернованих українців на Ялівці. Також, разом з митрополитом А. Шептицьким, було оглянуто притулок для біженців і сиротинець для безпритульних дітей при монастирі сестер Василіянок.

Після повернення з Польщі до Кам'янця-Подільського Софія Русова встановлює контакти з польським жіноцтвом. Завдяки їхній матеріальній допомозі, Софії Федорівні вдалося відкрити кілька українських їдалень (найкраща – у Підзамчі). При кожній з них діяв дитячий садок². На запрошення одного з організаторів «Товариства дошкільного виховання ім. Й. Г. Песталоцці» А. Животко, Софія Русова починає читати курс дошкільного виховання, опікується притулками для дітей. Варто зазначити, що у цей час вона отримує офіційне запрошення на з'їзд Міжнародного суффражистського союзу, що проходив у Женеві. Високо оцінюючи громадську діяльність Софії Федорівни, голова Директорії УНР Симон Петлюра віддав розпорядження виділити необхідну для подорожі грошову суму. Втім, через брак коштів в українському Міністерстві закордонних справ, перша спроба Софії Русової долучитися до роботи міжнародної жіночої організації зазнала невдачі³.

З початком встановлення радянської влади у Кам'янці-Подільському в другій половині 1920 р., майже всі члени УЖНР опинились за кордоном.

---

¹ Русова С. Мої спомини. С. 230–231. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 04.07.2023).

² Там само. С. 234. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 04.07.2023).

³ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 54.

Відмовившись від евакуації, С. Русова намагається продовжувати самостійну діяльність за нових умов. Хоча більшовики нерідко обирали її в різноманітні товариства, громадські установи, Софія Федорівна «...уникала цих виборів, провадила свою працю особисто – виклади в університеті, в учительській семінарії, опікування дитячим садком та іншими дитячими установами»¹. Втім, на кінець 1921 р. Софія Русова остаточно впевнилася у тому, що в середовищі постійної брехні, доносів та переслідування українців «...неможлива одверта, твердо визначена робота!»². В результаті, з третьої спроби у грудні 1921 р. С. Русовій, разом з онукою Олею, вдалося перейти р. Збруч – тодішній кордон між радянською Україною та Польщею³. Таким чином, вона опиняється в еміграції.

Таким чином, під час національно-визвольних змагань українців 1917–1921 рр. Софія Русова доєдналася до українського жіночого руху. Невтомна громадська праця Софії Федорівни у «Союзі Українок» у повній мірі була оцінена жіноцтвом Західної України, що підтверджується її обранням головою Української Жіночої Національної Ради.

Отже, у 1870-х рр. розпочалося становлення С. Русової як громадської діячки. Цьому сприяло її знайомство з сім'єю М. Старицького та входження до складу Київської «Старої Громади». Сумлінно виконавши, спільно з чоловіком О. Русовим, перше громадське доручення – упорядкування та видання за кордоном Шевченкового «Кобзаря», Софія Федорівна долучилася до справи збереження української національної літератури.

Подальші постійні переїзди містами України, численні обшуки царських жандармів, арешти, перебування під слідством не похитнули активної громадянської позиції С. Русової. Протягом усього періоду життя на українських землях вона продовжувала громадську працю, спрямовану на оборону права на існування українського народу. Пробудження національної свідомості українців

¹ Русова С. Мої спомини. С. 251. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 09.07.2023).

² Наведено за: Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 32.

³ Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 106–107.

Софія Федорівна домагалася шляхом їхньої просвіти, саме тому її громадська діяльність на Чернігівщині (1876–1879, 1895–1899), Півдні України (1882–1883, 1885–1889), в період життя у Харкові (1889–1895) мала очевидну просвітницьку спрямованість.

Петербурзький період життя С. Русової (1902–1909) також сповнений громадсько-просвітницькою роботою. У цей час Софія Федорівна наполегливо виступила на захист української мови, прав українських освітян, займалася добродійною працею на підтримку українського студентства.

У 1917 – 1921 рр. С. Русова долучилася до українського жіночого руху, стала однією з найпомітніших його представниць.

РОЗДІЛ 4. ЕМІГРАЦІЙНИЙ ПЕРІОД ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ С. Ф. РУСОВОЇ (1922–1940)

У середині грудня 1921 р. в житті 65-річної Софії Федорівни Русової відбуваються кардинальні зміни – розпочинається новий, емігрантський, період життя. Після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. опиняється за кордоном й Українська Жіноча Національна Рада, яка розгортає активну діяльність щодо об'єднання українського жіноцтва, задля участі в міжнародних організаціях, а також для роботи серед закордонної української громадськості. З'ясуванню ролі Софії Русової в діяльності УЖНР на світовому рівні, основних напрямів її громадської роботи в заключний період життя присвячено четвертий розділ нашої роботи.

Після короткотривалої зупинки у Львові й Тарнуві, Софія Русова у січні 1922 р. переїздить й оселяється у місті Баден під Віднем, де на той час мешкав її син Юрій з сім'єю. Позитивні рефлексії щодо цього виразила у листі до Софії Федорівни філія Національної ради українських жінок у Берліні. Так, її голова Зінаїда Мірна писала, що комітет філії «...висловлює Вам своє глибоке задоволення і радість, з приводу Вашого прибуття до Відня, де Вашому життю і здоровлю не загрожує та страшна небезпека, яку пережили Ви на Україні...»¹. Схвально поставився до цієї новини й колишній голова Директорії Симон Петлюра: «...Софія Федорівна з її щирістю, гарячим темпераментом громадянки та знанням французької мови могла би ... чимало прислужитись за кордоном для нашої справи»².

Вже у травні 1922 р. віденська філія Національної ради українських жінок доручає С. Русовій виконання нового громадянського обов'язку. Як голова Центрального Комітету УЖНР, Софія Федорівна мала репрезентувати її інтереси

¹ Лист від філії Національної ради українських жінок у Берліні до С. Русової щодо співпраці з Центральним комітетом Національної ради українських жінок. 3 травня 1922 р. Спр. 176. Арк. 2. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 27.08.2023).

² Наведено за: Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 41.

на міжнародному з'їзді жіноцтва, що мав відбутися у Гаазі (Нідерланди). Зауважимо, ще у вересні 1920 р. представниці Української Жіночої Національної Ради змогли добитися її входження до складу найстарішого та найвпливовішого міжнародного жіночого об'єднання – Міжнародної жіночої ради. Заснована у Вашингтоні в 1888 р., МЖР вже у 1920-х роках налічувала у своєму складі понад сорок Національних жіночих рад світу¹. Ця організація скликала кожні п'ять років, але комітети ради зустрічалися частіше.

Відзначимо, Софія Федорівна довго вагалася щодо своєї участі в роботі з'їзду. Як зазначала діячка, вирішальну роль зіграли передані їй слова С. Петлюри, який вважав за необхідність участь Русової у міжнародних зібраннях, ознайомлення, завдяки їй, світової громадськості з тодішнім становищем України. Його висловлювання Софія Федорівна сприйняла як наказ, розпорядження людини, думку якої вона високо цінувала². Зауважимо, «жіноче питання» С. Русова завжди вважала як одне зі складових загальнолюдського питання. На її переконання, поки у світі не будуть дотримуватися в цілому прав людини, неможливо буде добитися забезпечення своїх прав й жінкам. Тому, участь в роботі Міжнародної жіночої ради Софія Федорівна розглядала лише як нагоду «...використати широко на весь світ трибуну...», з якої можна було б «...голосно кричати про недолю України, показати світові несправедливість, від якої вона загибає»³.

Завдяки публікації українським еміграційним часописом «Нова Україна» (1922) вражень Русової від поїздки на конгрес, дізнаємося, що її доповідь, у якій акцентувалася увага на тяжкому становищі українців, висвітлювалася мужність українок в боротьбі з численними окупантами рідної землі – росіянами, румунами, поляками знайшла відгук серед представниць світового жіноцтва. Промова діячки була оприлюднена на сторінках місцевої періодики⁴. Особисто

---

¹ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 50.

² Русова С. Мої спомини. С. 266. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 22.09.2023).

³ Там само. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 22.09.2023).

⁴ Русова С. З Відня до Гаги (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий конгрес) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 56–57.

розшукавши представників Голландського Червоного Хреста, Софія Федорівна домовилася про надання гуманітарної допомоги потерпілим від голоду на Херсонщині й Катеринославщині.

Переїзд С. Русової у серпні 1922 р. в містечко Подебради (під Прагою) сприяв її подальшій громадській роботі. Зауважимо, більшість емігрантів з України у 1920 – 1930-ті рр. мешкали саме у Чехословаччині. Це пояснюється існуванням спеціальної програми матеріальної допомоги емігрантам і їхнім організаціям, що була підготовлена чехословацьким урядом на чолі з президентом Т. Масариком¹. Завдяки їй Чехословаччина могла надати емігрантам кращі, ніж в інших країнах умови проживання та роботи.

7 липня 1921 р. у Празі було засновано першу громадську організацію з допомоги українським емігрантам – Український громадський комітет (УГК). В другій половині 1922 р. членом УГК стала і Софія Русова. Більше того, їй було довірено очолити один із секторів комітету – відділ допомоги жінкам і дітям. У важких умовах еміграції завданням відділу була матеріальна допомога жінкам і дітям, організація навчання та виховання українських дітей. Через «Відозву до українського громадянства усіх країн» Русова звернулася до світової спільноти із закликом підтримати українських дітей – надати матеріальну допомогу для відкриття дитячих притулків².

Значну фінансову підтримку секції допомоги жінкам і дітям надали Міжнародний та Чеський Червоні Хрести. Також було отримано тисячу чеських крон від Українського громадського комітету, допомогу від чехословацького уряду³. Зауважимо, члени секції намагалися зорганізувати свою діяльність таким чином, щоб можна було власними силами заробити, принаймні частину необхідних коштів. Наприклад, брали участь у роботі місцевих виставок, друкували чеською мовою твори українських письменників, проводили публічні

¹ Шевчук Т. Жіночі українські організації як складова просвітницької й культурної еміграції в Чехословаччині в 20–30 рр. XX ст. С. 103.

² Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 47.

³ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 74.

лекції. С. Русова, зокрема, викладала педагогіку на платних лекціях на користь притулку для дітей¹.

Перший притулок для українських дітей у ЧСР опікувався дітлами із сімей студентів, що навчалися в Українській господарській академії. Софія Русова, разом з Марією Мартос, здійснювали нагляд за діяльністю цього закладу. Однак, він проіснував недовго: з 10 жовтня 1922 р. і до початку 1923 р., адже брак коштів унеможливив підтримання належних умов для догляду за дітьми і притулок у Подєбрадах було закрито².

Зауважимо, переїхавши у 1923 році до Праги, С. Ф. Русова, залишаючись головою секції допомоги жінкам і дітям при УГК, продовжує активно діяти з метою створення нового притулку. В лютневому номері газети «Український сурмач», яка виходила в таборах інтернованих українців в Каліші-Щипіорно, Софія Русова, звертаючись до українських родин, повідомляла, що секція допомоги жінкам і дітям Українського Громадського Комітету, з метою запобігти фізичному вимиранню дітей українців, надання їм кращих життєвих умов «...заходжується коло організації притулку для дітей від 2 до 14 літ. В цьому притулкові діти матимуть безплатно повне утримання і навчання»³. Активна міжнародна діяльність Софії Федорівни уможливила отримання коштів від Женевського товариства охорони дітей, надала допомогу Шведська жіноча рада, свій внесок зробив й митрополит А. Шептицький⁴.

У 1925 році притулок для сиріт та дітей із малозабезпечених сімей українців-емігрантів починає працювати. Варто зазначити, попри те, що чехословацький уряд з 1925 р. припинив фінансувати громадські організації, український притулок щомісяця отримував від нього грошову допомогу. Це є свідченням високого авторитету С. Русової, яка змогла через листування налагодити відносини з урядовцями ЧСР⁵. Софія Федорівна продовжувала залишатися керівницею притулку наступні п'ять років (до 1930 р.).

¹ Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. С. 47.

² Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 74.

³ Русова С. До українських родин // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 63.

⁴ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 75.

⁵ Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. С. 47.

Розуміючи те, що потреба «...в упорядкуванні життя...дітей на еміграції і забезпечення їх національного виховання на далі є найбільш пекучим питанням, яке повстає перед всіма батьками емігрантами в Україні», Софія Русова стала головним рушієм створення дитячого клубу¹. Його метою було уможливлення комунікації між українськими дітьми, їх ознайомлення зі здобутками національної культури. Таким чином, можна стверджувати, що Софію Федорівну хвилював не лише матеріальний комфорт дітей, а й їх соціалізація, почуття; збереження української ідентичності.

В цілому, за час роботи С. Ф. Русової, секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті відзначається різнобічною діяльністю. Це і турбота про здоров'я співвітчизників: грошова допомога на лікування українців, інтернованих у польські табори², підкарпатських дітей, хворих на туберкульоз³, влаштування санаторію у Квасах⁴. Також проводилися інші добродійні акції, зокрема, організовувалися різдвяні та великодні традиційні обрядові святкування для дітей, в табори інтернованих надсилалися дарунки дітям до різдвяних свят⁵. Крім того, була створена майстерня для пошиву українськими жінками одягу студентам-емігрантам. У розмірі до 200 крон надавалася одноразова допомога жінкам та дітям⁶. Зазначимо, у справі допомоги співвітчизникам-емігрантам, Софія Федорівна активно співпрацювала з Товариством допомоги збігцям з України та їх родинам⁷. Вже у 1926 р. вона

¹ Звернення С. Русової до українців-емігрантів у Чехословаччині щодо заповнення анкети для створення притулку для українських дітей. 1924 р. Спр. 181. Арк. 1. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 01.10.2023).

² Лист від відділу ручних робіт Американської місії методистів до С. Русової з проханням допомоги хворій українці в таборі інтернованих у Тарнові (Польщі). 22 грудня 1923 р. Спр. 176. Арк. 68–69 та зв. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 01.10.2023).

³ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 488.

⁴ Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. С. 47.

⁵ Лист вчителів та дітей української школи м. Йозефів С. Русовій з подякою за подарунки до свята Св. Миколая. 26 грудня 1923 р. Спр. 176. Арк. 70. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 01.10.2023).

⁶ Даниленко О. Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 287–288.

⁷ Лист Товариства допомоги збігцям з України та їх родинам до С. Русової з подякою за надану фінансову підтримку родинам українців-емігрантів. 19 січня 1924 р. Спр. 176. Арк. 85; Лист українців-емігрантів до С. Русової з подякою за допомогу. 12 грудня 1923 р. Спр. 176. Арк. 66. URL: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 01.10.2023).

стала однією з членів постійної Управи Українського комітету, що став наступником УГК.

Як вказують дослідниці Л. Гонюкова та Т. Шевчук, громадська праця С. Русової у секції допомоги жінкам і дітям при УГК йшла пліч-о-пліч з роботою в Українській Жіночій Національній Раді¹. Ми цілком погоджуємося з даним твердженням. Протягом 12 – 20 травня 1923 р. Софія Федорівна, разом з Н. Онацькою, М. Липовецькою та П. Зеленівською, взяла участь у роботі Конгресу Міжнародного союзу суфражисток, що проходив у Римі (див. Додаток Г). Русова зізнавалася, що й на цьому з'їзді українські делегатки клопоталися не так про суфражизм, як про підтримку юних українців: «Завдяки різним зв'язкам ми доходили аж до кардиналів з нашими проханнями за українських дітей, і до міністрів освіти в справі стипендій для українських студентів»². Найбільше поталанило у справі допомоги українській молоді, адже було обіцяно надати п'ять стипендій в авторитетних італійських університетах.

Варто зазначити, окрім численних звернень із закликом допомогти здобути освіту українській молоді, С. Русова у своїх виступах перед представницями конгресу, активно піднімала національне та жіноче питання. Вона наголошувала на погіршенні становища українських жінок в умовах радянської окупації. «Родинне вогнище зруйноване, в державі, де немає ні закону, ні судів, ні справедливосте... жінка... не може ні боронити свої права, ні захищати дітей од загальної деправації» – підкреслювала Софія Федорівна³. Не кращим вважала діячка й становище галицького жіноцтва: «У Галичині, столиці України під польською окупацією, тюрми переповнені жінками, що борються за свої національні права»⁴.

З-поміж іншого, С. Русова широко висвітлювала порушення польською владою одного з основних соціально-культурних прав людини – права на освіту.

¹ Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. С. 47; Шевчук Т. Жіночі українські організації як складова просвітницької й культурної еміграції... С. 105.

² Русова С. Мої спомини. С. 267. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 15.09.2023).

³ Русова С. Жіночий конгрес у Римі // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 65.

⁴ Там само. С. 66.

Галицьке студентство не мало змоги навчатися у Львівському університеті, адже він був відкритий лише для польських громадян, натомість українські приватні освітні заклади суворо переслідувалися. Не маючи змоги отримати вищу освіту на рідній землі, молодь була змушена їхати за кордон, що теж було доволі проблематично через матеріальні труднощі та складність отримання від польського уряду згоди на від'їзд. Підсумовуючи свій виступ, Софія Федорівна відзначала породження такої ситуації, коли «...жінка, маючи політичні та економічні права, дані їй історією, конституцією її краю, звичаями свого народу, – одним фактом ворожої окупації доведена до зневаги, рабства, до деморалізації та повної темноти...»¹. Водночас, зазначала Русова, незважаючи на такі умови життя, українські жінки намагаються обстоювати свої права та свободи власного народу. Як бачимо, попри заборону конгресу піднімати делегатками політичні питання, Софія Федорівна, все ж, змогла у своїй промові висвітлити становище українського жіноцтва під більшовицькою окупацією та утисками Польщі.

По поверненню до Праги, С. Русова невдовзі отримує листа від Симона Петлюри, в якому діяч подає власне розуміння того, якою має бути діяльність українських кіл в еміграції, засвідчує своє попереднє бачення ролі Софії Федорівни у житті української закордонної громадськості. На думку Симона Васильовича, необхідно використовувати будь-яку нагоду, «...кожний випадок зужитковувати, щоб інформувати про Україну та її змагання...»². Петлюра відзначав, що в протилежному випадку, багато чого втратиться, адже європейська преса, будучи мало обізнаною з реальним станом справ в Україні, несвідомо починає поширювати неправдиві відомості, що призводить до хибного розуміння речей³. Таким чином, можна припустити, що продовження активної діяльності С. Русової у світових жіночих організаціях, розширення

---

¹ Русова С. Жіночий конгрес у Римі // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 66.

² Лист С. Петлюри до Софії Русової. Спр. 24. Арк. 184. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3889-1-24-183-jpeg/> (дата звернення: 05.09.2023).

³ Там само. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3889-1-24-183-jpeg/> (дата звернення: 05.09.2023).

числа міжнародних майданчиків, де виступала діячка до певної міри було спричинено впливом на неї поглядів С. Петлюри.

Зазначимо, однією з найпотужніших міжнародних жіночих організацій того часу була Міжнародна жіноча ліга миру і свободи, яка об'єднувала у своєму складі жінок пацифістичного напрямку думок і лівих політичних вподобань¹. Українська секція ліги діяла протягом 1920 – 1938 рр. Впродовж серпня 1923 р. Софія Русова брала участь в організованій Лігою у Подєбрадах «Літній соціальній школі» – кількатижневих курсах, спрямованих на пропагування миру та національної толерантності.

Враховуючи чималу кількість жіноцтва та молоді, що прибули на ці курси, Софія Федорівна під керуванням Василя Біднова, засновника Українського історико-філологічного товариства, організовує спеціальну етнографічну виставку українських вишивок, а також показ фотографій та ілюстрацій з демонстрацією українського побуту, краєвидами рідної землі. Як згадувала С. Русова, великий інтерес до українських вишивок виявило англійське жіноцтво, вони «...здивовано розпитували, що це за край Україна, немов про якісь невідомі океанські острови»². Отже, організована виставка сприяла ознайомленню іноземної публіки з Україною, популяризації української культури за кордоном. Також Софія Федорівна, в якості представника Української секції, була залучена до роботи «Комісії для Сходу Європи» – конференції, на якій розглядалося становище національних меншин в європейських країнах.

У червні 1924 р. С. Русова як голова УЖНР вкотре бере участь у з'їзді виконавчого комітету Міжнародної жіночої ради, на цей раз – в Копенгагені. У поданому до передового галицького часопису (газети «Діло», 1924 р.) матеріалі, діячка відзначала, що найбільш важливими для неї були питання, які підіймали на скликанні комісія із захисту дітей та виховання молоді, а також комісія миру

---

¹ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 50.

² Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 233.

та третейського суду¹. Зазначимо, на цьому конгресі українська делегація завела знайомства з данською пресою, яка заслухала від неї «...чимало відомостей про Україну для своїх часописів»². Вітали українок і в міській управі Копенгагена, і в літній королівській резиденції.

Слід зауважити, що окрім конгресової роботи, перед українською делегацією стояло ще одне завдання – домовитися про матеріальну поміч дітям українських студентів. З приводу таких звернень Русова писала: «...жебрати для наших дорогих дітей, для...безталанної молоді, пояснити наші умови життя – ох, як це тяжко»³. Жінка зізнавалась, що мимохіть виринали питання, чи не залишиться молодь за кордоном, перейнявши все найкраще з європейської культури. Втім, Софія Федорівна не сумнівалася, що студентство обов'язково повернеться назад, оскільки якою б привабливою не здавалася Європа «...але для нас Нема другої України, Немає другого Дніпра...»⁴.

Звернення до Данського Червоного Хреста стосовно допомоги дітям не дало бажаних результатів. Аудієнція з міністром освіти, Ніною Банг, залишила мало надій на успішне розв'язання й другого питання. Однак, місцеві кооператори погодилися взяти на практику чотирьох українських студентів для навчання розвиненому в Данії сільському господарству. Сприяючи реалізації домовленості, Софія Русова підтримувала комунікацію з міністерством юстиції (з метою швидкого отримання візи для студентства). Задля уникнення додаткових перешкод, жінка повідомила про стан справ чеське посольство.

Завдяки грошовій допомозі українського громадянства Америки, Українська Жіноча Національна Рада змогла долучитися й до засідання Міжнародної жіночої ради, що проходило у Вашингтоні в травні 1925 р. На цьому з'їзді, Софія Федорівна, долаючи супротив польської делегації, доводила до відома світової громадськості мученицьку смерть у лютому 1924 р. в польській в'язниці української громадської діячки, учасниці «Союзу Українок»

¹ Русова С. Лист з Копенгаги. З'їзд жіночих інтернаціональних рад // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 67.

² Там само. С. 69.

³ Там само. С. 69–70.

⁴ Там само. С. 70.

Ольги Басараб¹. Таким чином, Русова звертала увагу всесвітніх організацій на нелюдське ставлення польської влади щодо українців.

Варто зауважити, що повідомлення, винесені на з'їзд, були вкрай неочікуваними для українок. Так, Ізабелла Абердін, президентка МЖР, оголосила українській делегації рішення «Малого комітету» про виключення УЖНР зі складу Міжнародної жіночої ради. Дана постанова була ухвалена, позаяк відповідно до статуту цієї організації її членом могла бути лише жіноча рада окремої держави.

Розуміючи важливість представництва українського жіноцтва як організованого цілого в комісіях та конгресах Ради, Софія Федорівна, по прибуттю до Праги, написала розлогого листа-відповідь, у якому доводила всю несправедливість прийнятого рішення, наполягала на його обов'язковому перегляді². Зауважимо, отримавши негативну відповідь, діячка вже на наступному зібранні Міжнародної Жіночої Ради у Відні (1930) піднімає питання про необхідність легалізації роботи української делегації. Софія Федорівна вкотре подає заяву про поновлення членства Української Жіночої Національної Ради в світовій жіночій організації³.

Відзначимо, попри чергову відмову, УЖНР продовжила свою згуртовану діяльність. Українське жіноцтво не перервало зв'язків із жіночими об'єднаннями інших країн. На нашу думку, ключова роль у цьому належала Софії Русовій. Будучи головою УЖНР, вона від початку налагоджувала та у подальшому намагалася підтримувати атмосферу єдності поміж учасницями української жіночої організації, адже чудово розуміла важливість внутрішньої згуртованості та іноземних контактів, знайомств у досягненні суспільно вагомих результатів.

На конгресі Міжнародної Жіночої Ради в Женеві у 1931 році Софія Федорівна здійснила ще одну спробу повернути УЖНР офіційне членство у цьому міжнародному жіночому об'єднанні. Зазначимо, у своєму зверненні до

---

¹ Про знущання польської влади над українським народом // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 75.

² Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 236.

³ Там само. С. 311.

президентки МЖР діячка підкреслювала репрезентативність Жіночої Національної Ради, адже, попри територіальну роз'єднаність українства (унаслідок входження до складу чотирьох іноземних держав), УЖНР об'єднувала жіноцтво зі всіх українських земель, окрім УСРР. Втім, за життям цієї частини українських земель, Жіноча Рада завжди була готова спостерігати та надавати світові правдиві відомості щодо долі жіноцтва, їхніх потреб, нещасть; інформувати про наукові та культурні здобутки наддніпрянських українок¹. Крім того, Русова на конкретних прикладах демонструвала можливість входження й бездержавних жіночих союзів до складу МЖР, задля активної громадської роботи. Примітно, що питання стосовно остаточного виключення або ж повторного прийняття української ради жінок до складу міжнародної ради так і залишилось до кінця невирішеним.

Варто зауважити, що одним з головних засобів захисту Софією Федорівною основних прав українців було подання численних звернень та протестів до очільників ЧСР, а також всесвітніх організацій. Так, у вересні 1928 р. С. Русова, разом з іншими українськими громадсько-політичними та культурними діячами (М. Шаповалом, П. Богацьким, С. Шелухіним та ін.) складає і надсилає меморандум президенту Чехословацької Республіки². За допомогою цього документу, українська емігрантська інтелігенція докладно знайомила Т. Масарика з порушенням в ЧСР одного з основних міжнародних прав людини – азильного права.

Особливо велику кількість відвертого позбавлення українців-емігрантів права притулку було зафіксовано на території Підкарпатської Русі. Як вказувалося в меморандумі, «Місцева адміністрація без всяких підстав викидає українських емігрантів з їх родинами під закидом «обтяжливих чужинців» за межі ЧСР»³. Зверталася увага на те, що подібні акції підкарпатського

¹ Русова С. Про становище українського населення на окупованих територіях [Звернення до Президента Міжнародної жіночої ради на конгресі в Женеві (1931)] // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 72–73.

² Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 510–516.

³ Там само. С. 510.

керівництва підривають той позитивний образ країни, що склався завдяки матеріальній та моральній підтримці центральної влади Чехословаччини українських емігрантів, що мешкали на території Праги та в її околицях.

Поряд з порушенням права азилу, С. Русова, С. Шелухін та інші зауважували позбавлення української емігрантської інтелігенції одного з головних соціально-економічних прав людини – права на працю¹. Автори меморандуму констатували моральне пригнічення еміграції через заборону жити та працювати у середовищі свого рідного народу. Прагнення українських інтелігентів цілком зрозумілі, адже на Підкарпатській Русі відчувався величезний дефіцит культурних кадрів, здатних боротися з безграмотністю та хворобами, що домінували серед місцевого населення. Відзначимо, для детальнішого розгляду, порушених у листі питань, пропонувалася зустріч з українською делегацією, до складу якої, зокрема, увійшла й Софія Русова.

Варто зазначити, окрім захисту прав українців-емігрантів, Софія Федорівна активно намагалася боронити й права західноукраїнського населення, що страждало від сваволі польської влади. Особливо діяльно виступала Русова проти пацифікації – позазаконної репресивної акції, здійснюваної польською поліцією зі згоди санаційного режиму проти українського населення на Галичині у вересні – листопаді 1930 р.

В оприлюдненому Софією Федорівною на сторінках «Української кореспонденції» протесті УЖНР від 23 жовтня 1930 р., українське жіноцтво закликала світову громадську думку засудити скоєні проти галичан злочини польської влади. Представниці Української Жіночої Національної Ради викривали нелюдські способи так званого «утихомиріння» населення: страшні езекуції, масові арешти та вбивства галичан, вилучення та навмисне псування їхнього майна, продовольства, підпал українських міст і сіл. Апелюючи до світової гуманності і справедливості, Жіноча Рада домагалася відправлення до Галичини міжнародної судової комісії, яка об'єктивно та безсторонньо провела б

---

¹ Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... С. 510.

розслідування реальних причин, що спричинили порушення усіх громадянських прав українців¹.

Зазначимо, засудження страшних подій в Галичині Софія Русова підтримувала не лише як голова УЖНР, а й як член управи Українського Академічного Комітету (УАК) в Празі. В ухваленій 27 листопада 1930 р. резолюції, представники Комітету зауважували, що окрім тисяч безневинних людей, жертвами пацифікації стала велика кількість українських культурно-просвітніх установ та товариств². Так, повністю закривалися або піддавалися руйнації бібліотеки, народні школи, гімназії, кооперативи, українські «Просвіти». Особлива увага зверталася на погром Наукового Товариства імені Т. Шевченка, що був провідною українською науковою установою у галицькому краї. Будучи репрезентантом української науки на міжнародному рівні, УАК вимагав від світової спільноти дослідити причини і розмір, завданих українській культурі збитків³.

Зауважимо, завдяки численним протестам української громадськості, дії польських каральних груп під час «пацифікації» стали предметом вивчення у Лізі Націй. За допомогою публікацій журналу «Жіноча доля» за 1931 р., дізнаємося про участь С. Русової в засіданнях та конференціях Комітету національних меншин при Лізі Націй в Женеві. Репрезентуючи інтереси українського населення Галичини, Софія Федорівна у своїх виступах спростовувала заяви польських журналістів про намагання уряду «...забезпечити культурний розвиток усім народностям», що входили до складу Польщі⁴. Аргументуючи числовими показниками, С. Русова доводила «...як польська влада сприяє розвиткові нашого народу: скільки було шкіл за колишні часи а скільки їх є тепер; яка була Галичина давніше і яка стала...» нині⁵. Спільні старання призвели

---

¹ Русова С., Лоська Є. Протест Жіночої Національної Української Ради // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 76.

² Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3... . С. 528.

³ Там само.

⁴ Русова С. Наша справа в Женеві // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 77.

⁵ Там само.

до перемоги, хоч і лише морального характеру – ухвалення Лігою Націй в січні 1932 р. рішення про засудження дій польської влади стосовно українців.

Задля комплексного аналізу внеску Софії Федорівни Русової у відстоювання прав українського народу, необхідно звернути увагу й на ті кроки діячки, що були спрямовані на захист українців, які мешкали на території УСРР. Відзначимо, об'єктом особливої уваги С. Русової став наймасштабніший голод в історії України – голодомор 1932 – 1933 рр. Було виявлено декілька публікацій діячки, повністю присвячених даній темі: стаття «Голод на Україні» (1932 р.; друк – 1933 р., Прага, газета «Трудова Україна»)¹, звернення «До жінок світа. (Відозва в справі рятування дітей)» (1933 р., Пітсбург, журнал «Жіночий світ»)² та лист «До Президента Міжнародного Червоного Хреста» (чорновий варіант)³.

Аналіз вищезгаданих робіт уможлиблює виокремлення кількох спільних аспектів, на яких постійно наголошувала діячка. Передусім, Софія Русова підкреслювала, що голодомор на українських землях 1932 – 1933 рр. не випадкове явище, зумовлене природними чи соціальними причинами. Русова акцентувала на його свідомій та цілеспрямованій штучній організації радянськими державними діячами, задля остаточного придушення опору українців існуючому режиму. Особливо наочно Софія Федорівна доводить це в статті «Голод на Україні». Роблячи широкий огляд радянської преси: «Пролетарської Правди», «Комсомольської Українки», «Комуніста», «Робітничої газети «Пролетар»», «Радянського села», діячка переконливо показує, що тенденції до його назрівання були яскраво видимі ще у 1931 році; про це активно писали радянські ЗМІ.

Змальовуючи страшні наслідки голодомору, Софія Русова, зокрема, зазначала руйнування традиційного укладу життя «...як в селян, так і робітників», що масово залишають свої рідні місця «...і йдуть шукати хліба і

¹ Русова С. Голод на Україні // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 79–85.

² Русова С. До жінок світа. (Відозва в справі рятування дітей) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 86–91.

³ Русова С. До Президента Міжнародного Червоного Хреста // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 85–86.

рятуватися від розстрілів»¹. Іншою, суголосною у висвітленні цього процесу є публікація Софії Федорівни в тижневику «Тризуб» (Париж) за 1932 рік. Так, у «Протесті Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі» С. Русова засуджувала розстріли більшовиками утікачів з радянської України – тисяч чоловіків, жінок та дітей, які у пошуках останнього порятунку намагалися перейти радянсько-румунський кордон².

Не менш жахливими вважала Софія Федорівна й дії румунського уряду. Виправдовуючись тяжкими наслідками, що мала для Румунії світова економічна криза, влада, з метою захистити країну від притоку біженців, здійснювала депортації втікачів на батьківщину, що у даному випадку прирівнювалося до смертного вироку. Задля запобігання цьому, Русова зверталася до різних гуманітарних установ: Міжнародного Червоного Хреста, офісу Нансена (міжнародної установи у справах біженців) і т. п.

Зазначимо, в усіх своїх статтях та зверненнях, що стосувалися теми голодомору, Софія Русова наголошувала на неможливості емігрантів на пряму допомагати голодуючим співвітчизникам. Вона визнавала, що «Укр. еміграція відгороджена від свого народу страшними большевицькими загорожами... Ми не можемо послати кіло рису, хоча б і за ту велику ціну, яку встановили собі большевики, граючись з голодним людом, як кіт з мишою...», адже всякі перевезення у будь-якому разі трактуватимуться більшовиками як політичні відносини³. Це цілком пояснює звернення діячки до президента Міжнародного Червоного Хреста, з проханням, щоб дана організація зав'язала листування з європейськими Червоними Хрестами (Британським, Чеським, Французьким) й спрямувала їх відправити, зібране силами емігрантів, продовольство до Українського Червоного Хреста⁴.

¹ Русова С. Голод на Україні // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 84.

² Русова С. Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 78–79.

³ Русова С. Голод на Україні // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 85.

⁴ Русова С. До Президента Міжнародного Червоного Хреста // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 86.

Окремою важливою темою, яку підіймала Софія Федорівна в межах висвітлення голодомору, було катастрофічне становище голодуючих українських дітей, необхідність негайного порятунку малих українців. Порівнюючи їх життя з евакуйованими в часи Першої світової війни до Саратова дітьми з Правобережної України (Русова надавала їм активну допомогу), вона зазначала, що незважаючи на недоїдання та погані побутові умови, коло цих дітей були ще матері, які могли оточити їх своїм теплом та ласкою¹. Натомість дітям радянської України нізвідки чекати такої опіки: масове голодування призвело до нового сирітства, зростання армії безпритульних. Більше того, діти стають «...жертвами збожеволілих від голоду і розпуки... жертвами того канібалізму, до якого московський большевицький уряд довів колись багатий Український народ» – констатувала Софія Федорівна². На переконання діячки, у справі порятунку дітлахів не повинно існувати ані «...територіяльних кордонів, ані політичних пересторог», власних інтересів³. Люди зобов'язані керуватися принципом загального гуманізму, відчувати відповідальність за охорону дітей як найбільшої у світі цінності.

Варто зауважити, що протягом 30-х рр. ХХ ст. С. Русова продовжувала діяльну участь у конгресах міжнародних жіночих товариств, як репрезентант українського жіноцтва. Свідченням цього є матеріали однієї з представниць української делегації Х. Кононенко та женевської філії «Українського пресового бюро», подані до коломийського журналу «Жіноча Доля» (1932), а також відомості щодо цього самої Софії Федорівни у львівському часописі «Жінка» (1937). Передусім, звернемо увагу на участь Русової у черговому, VII конгресі, скликаному Міжнародною жіночою лігою миру і свободи у французькому місті Гренобль (14–19 травня 1932 р.). Незважаючи на очевидний перехід значної частини учасниць конгресу та його керівництва з принципу безсторонності на підтримку радянської влади, Русовій у своїй доповіді, все ж, вдалося представити

---

¹ Русова С. До жінок світа. (Відозва в справі рятування дітей) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 87.

² Там само. С. 89.

³ Там само. С. 90.

негативні сторони життя українського населення СРСР. Женевська філія «Українського пресового бюро» інформувала, що С. Русова змогла «...зазначити українське становище супроти московського уряду та сконцентрувати навколо себе протибільшовицькі елементи конгресу»¹.

Слід відзначити комплексний характер промови Софії Федорівни, адже діячка не забула обговорити й стан справ західних українців під владою Польщі, Чехословаччини та Румунії. Вона закликала Лігу домагатись від держав реалізації обіцяних національним меншинам договірних зобов'язань. Зазначимо, виступ Русової зацікавив не лише значну частину делегаток конгресу, а й представників місцевої преси. В газеті «Le Petit Dauphinois» було розміщено її статтю про українську справу. Саму авторку, Софію Федорівну, у передмові редактори назвали «Апостолом України»².

IX конгрес Ліги миру і свободи, що проходив наприкінці липня 1937 р. у Лугачовіце (ЧСР), став останнім засіданням світового жіноцтва за участі Софії Русової. 81-літня українська делегатка долучилася, зокрема, до обговорення колоніального питання, переконано доводила експлуатацію природних та трудових ресурсів України іноземними державами. Порівнюючи виступ діячки з її попередніми конгресовими доповідями, зверненнями та протестами, можна констатувати, що першочерговим для Софії Федорівни був захист права на життя та свободу. Також діячка наполегливо домогалася дотримання азильного права, надання емігрантам можливості навчатися у національних школах, доводила їхнє право на працю³.

Окремо слід відзначити внесок С. Русової у відстоювання права на представництво українок у Міжнародній Лізі. Дослідниця А. Сабадин слушно зазначає, що Ліга за мир і свободу на кінець 30-х рр. XX ст. залишалася одним з небагатьох світових товариств, завдяки якому українські жінки мали змогу

¹ Висновки з Гренобльського Конгресу Інтернаціональної Жіночої Ліги Миру і Свободи // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 136.

² Х. К. [Харитя Кононенко]. VII Міжнародній Конгрес Жіночої Ліги Миру та Свободи в Греноблі // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Ч. 2... . С. 206.

³ Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність: З приводу IX Конгресу Міжнародної Жіночої Ліги миру і свободи // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2... . С. 96–97.

відверто інформувати міжнародну громадськість про становище України¹. Редакція журналу «Жінка», що був репрезентантом ідей та думок української організації «Союз Українок», наголошувала на тому, що саме завдяки змістовним виступам Софії Федорівни Українська секція продовжила бути повноправним членом Міжнародної жіночої ліги². У промовах перед її керівництвом Русовій вдалося довести важливість функціонування українського відділу як для самих українок, так і для світової жіночої організації.

Необхідно звернути увагу на ще одну віху діяльності Софії Русової в еміграції – продовження співпраці з українським жіночим товариством «Союз Українок». Будучи почесним членом цієї організації, Софія Федорівна активно надавала допомогу «Союзу» у підготовці Українського жіночого конгресу в Станіславі. Скликаний 23 червня 1934 р., конгрес засвідчив силу жіноцтва України, здатного долати тяжкі політичні обставини. В його роботі взяли участь представниці західноукраїнських товариств, емігрантки з Великої України, а також українки зі США, Німеччини, Канади. У своїх доповідях делегатки агітували жінок до сполучення домашніх справ та материнства з громадською роботою задля власного народу. С. Русова, обрана почесним членом президії конгресу, закликала українське жіноцтво до консолідації у виконанні єдиного для всіх громадянського обов'язку – праці «...для визволення українських мас з темноти, злиднів і чужого знущання...»³ (див. Додаток Г).

Зауважимо, одним з головних результатів проведення Українського жіночого конгресу виявилася ініціатива щодо створення більш масштабної української жіночої організації – «Всесвітнього Союзу Українок» (ВСУ). Примітно, що Мілена Рудницька – одна з центральних діячок українського жіночого руху, чудово усвідомлюючи організаційні здібності, а також великий авторитет і досвід Софії Федорівни, наполегливо прохала її підтримати створення нового товариства. Фактично, завдяки цим двом постатям,

---

¹ Сабадин А. О. Співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями... С. 127.

² Русова С. Гарні ідеї і важка дійсність... С. 94.

³ Наведено за: М. З. [Мірна Зінаїда]. Проф. Софія Русова – про Жіночий Конгрес. (Розмова зі С. Ф. Русовою) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 214.

М. Рудницькій та С. Русовій, вже в 1935 році у загальному вигляді було розроблено проєкт ВСУ¹.

У зверненні до українських жінок, опублікованому в журналі «Жінка» за 1936 рік, Софія Федорівна зазначала, що основним завданням «Всесвітнього Союзу Українок» має стати служба національній справі. Діячка закликала «...все українське жіноцтво єднатися при громадській праці, під спільним прапором нашої всеукраїнської організації»². На загальному з'їзді «Союзу Українок», що відбувся у Львові в жовтні 1937 р. ВСУ було остаточно зорганізовано. С. Русова стала його почесним досмертним головою, що вкотре промовисто засвідчує авторитетність діячки серед світового українського жіноцтва.

Зауважимо, що і в останні роки життя Софія Федорівна надалі продовжувала цікавитися роботою «Всесвітнього Союзу Українок», аналізувала його віковий склад, розуміючи важливість залучення до справи й молодого покоління. У своєму щоденнику за 8 листопада 1939 р. Русова з радістю зазначала, що розпочата нею справа шириться по всьому світу, маючи на увазі розповсюдження союзних організаційних клітин³. Опрацювавши прощальний лист діячки до «Союзу Українок», можемо констатувати, що ключовим її проханням, до останнього, залишався заклик до єднання. Лише за такої умови можлива свідомо організована праця, «...всі особисті справи треба забувати задля великого загального» – доводила Софія Федорівна⁴.

Попри поважний вік (83 роки), С. Русова продовжувала надавати матеріальну і моральну допомогу політичним емігрантам з України, підтримувала українські освітні заклади, що були в ЧСР. 5 лютого 1940 р. С. Ф. Русова закінчила свій життєвий шлях. Похована ця велика українка у Празі, на Ольшанському кладовищі.

---

¹ Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. С. 54.

² Русова С. Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 110.

³ Русова С. Мемуари. Щоденник. С. 509.

⁴ Русова С. Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2... С. 110.

Отже, в еміграційний період життя (1922–1940) С. Ф. Русова, залишаючись вірною своїм принципам, наполегливо продовжила бурхливу громадську діяльність. Основним каталізатором її громадської активності було бажання захистити українство від будь-яких форм дискримінації. За допомогою протестів, звернень до влади, всесвітніх гуманітарних установ, виступів на світових конгресах українського жіноцтва Софія Федорівна наполегливо відстоювала права українців-емігрантів, жителів Західної України, а також українського населення УСРР. Також важливими напрямками її громадської діяльності у заключний період життя стала матеріальна допомога українцям, різнопланова робота в Українському громадському комітеті.

Будучи керівницею Української Жіночої Національної Ради, почесною головою Всесвітнього Союзу Українок Софія Русова відіграла велику роль у діяльності національного жіночого руху на еміграції. Особлива її заслуга в налагодженні стосунків з міжнародними жіночими організаціями, відстоюванні права українок на представництво в Міжнародній жіночій раді та Міжнародній жіночій лізі миру та свободи. Софії Федорівні належить вагома роль у плеканні почуття єдності українського жіноцтва, його спрямуванні на спільну громадську працю.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження громадської діяльності Софії Федорівни Русової маємо можливість сформулювати ряд висновків.

- Історіографія, пов'язана з життям та діяльністю С. Русової сягає початку ХХ ст. і триває до сьогодні. Сучасний етап характеризується значним зростанням кількісних та якісних показників дослідження даної особи. Разом з тим, історіографічний огляд показав очевидне переважання інтересів дослідників до педагогічної, освітньої діяльності та творчої спадщини Софії Федорівни Русової. Натомість один з найважливіших видів її роботи – громадська діяльність, досі не виступала предметом спеціального ґрунтовного вивчення.

Джерельна основа роботи представлена опублікованими матеріалами архівних установ, передусім ЦДАГО України (фонд 269), а також ЦДАВО України (фонд 3389). Крім того, було опрацьовано значне коло джерел особового походження: спогади (мемуари), щоденник та автобіографію С. Русової, спогади членів її сім'ї та сучасників; епістолярну спадщину родини Ліндфорсів-Русових. Їх відомості доповнює політична публіцистика Софії Федорівни еміграційного періоду, а також матеріали періодики. Загалом, джерельна основа роботи є достатньо репрезентативною для аналізу громадської діяльності С. Русової.

- Ретельне опрацювання мемуарно-епістолярного матеріалу уможливило з'ясування основних сімейно-побутових соціальних ролей Софії Русової. До них відносимо: роль дружини, жінки-матері, бабусі, тітки. Софія Федорівна намагалася якнайкраще виконувати свої сімейні обов'язки. Однак пріоритетною у її житті була роль жінки-громадянки, патріотки, відповідальної не лише за себе та родину, а й за долю свого народу. Вона прагнула погодити сімейне щастя з працею для громади, рідного краю. Втім, зробити це, за тогочасних умов, було вкрай важко. У житті С. Русової мав місце такий психологічний феномен як «рольовий конфлікт працюючої жінки», що є одним з прикладів внутрішньоособистісного конфлікту.

- Громадська діяльність Софії Русової відрізнялася широтою та розмаїттям. Рідна Чернігівщина, Київ, Одеса, Єлисаветград, Херсон, Харків, Петербург – куди б не закидала доля, вона всюди починала шукати можливості для здійснення громадської роботи на користь України. Софія Федорівна входила до складу численних громадсько-просвітницьких організацій: Київської, Одеської, Єлисаветградської, Чернігівської «Громад», Херсонського українського гуртка, української «Громади» Петербургу. Вона була активним членом «Харківського товариства поширення в народі грамотності», «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг», добродійного товариства для допомоги бідним українським студентам.

В основі громадської діяльності С. Русової лежало прагнення відстояти право на існування українського народу, української нації. Софія Федорівна цілком усвідомлювала роль просвіти у справі підвищення рівня національної свідомості, тому її громадська праця мала яскраво виражений просвітницький характер. Вона влаштовувала навчальні курси для хлопців, літературні читання для дівчат, сприяла просвіті односельців. З її ініціативи постала перша громадська бібліотека в Чернігові (1877), при «Харківському товаристві грамотності» було організовано відділ народних читань, започатковано видавничий комітет (1891).

В умовах утисків та обмежень українського слова з боку російської влади, С. Русова завзято відстоювала право українців на рідну мову, українську літературу. Стояла Софія Федорівна й на захисті прав українського вчительства. Завдяки їй було створено перше професійне об'єднання українських освітян – «Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти» (1906).

- З'ясовано, що у період Української революції 1917 – 1921 рр. С. Русова приєдналася до українського жіночого руху. Вступивши до потужної жіночої організації – «Союзу Українок», вона активно долучилася до її громадської роботи. Софія Федорівна очолила «Комітет допомоги козакам» Армії УНР, власними силами організувала спеціальний громадський шпиталь для українських військових. Авторитет та сумлінна праця призвели до її обрання

головою Української Жіночої Національної Ради (УЖНР, 1920). Очолюючи комісію Червоного Хреста, С. Русова намагалася захистити права українських військовополонених в таборах Польщі.

- У період вимушеної еміграції (1922–1940) Софія Русова не зрадила своїм переконанням, активній громадянській позиції. Вона продовжила громадську працю, розцінюючи її як обов'язок, завдання перед Батьківщиною. У ході дослідження було встановлено, що одним з основних напрямів громадської діяльності Софії Федорівни в еміграційний період життя став захист прав українців. С. Русова обстоювала право притулку (азилу) та право на працю української емігрантської інтелігенції в ЧСР. Активно захищала діячка західноукраїнське населення під владою Польщі: їхнє право на життя, свободу, право на вищу освіту. Вона діяльно виступала проти катувань та інших нелюдських видів поводження з українцями, руйнації українських культурно-освітніх установ. Також Софія Федорівна наполегливо намагалася обороняти право на життя українства, що проживало в межах УСРР.

Плідним напрямом діяльності С. Русової була робота в Українському громадському комітеті (УГК). Як голова одного з його секторів – відділу допомоги жінкам і дітям, вона займалася відкриттям та керівництвом притулків для дітей українців-емігрантів. Окрім матеріального забезпечення, Софія Федорівна опікувалася їх емоційним станом, приділяла значну увагу питанню збереження національної ідентичності українських дітей в чужому оточенні.

Важливим напрямом еміграційної громадської роботи С. Русової була матеріальна допомога українству. Як керівниця УЖНР, член УГК Софія Федорівна надавала грошову допомогу українцям-емігрантам для вирішення їх соціально-побутових проблем. Також діячка займалася пошуком коштів для допомоги українським жінкам та дітям, що перебували у таборах для інтернованих осіб на території Польщі, на лікування українських школярів Підкарпатської Русі, надавала допомогу студентству.

Громадська праця С. Русової була невіддільною від роботи в Українській Жіночій Національній Раді, незмінною очільницею якої вона лишалась до кінця

її існування (1939). Як голова УЖНР, Софія Федорівна стала однією з найактивніших репрезентанток українського жіноцтва на з'їздах міжнародних жіночих організацій, що проходили в Нідерландах, Італії, Данії, Швейцарії, Чехословаччині та інших країнах у міжвоєнний період. Завдяки промова, доповідям С. Русової світова громадськість отримувала правдиві відомості про реальне становище України під владою СРСР, Польщі, Румунії. Софія Федорівна відіграла важливу роль в об'єднанні українського жіноцтва на ґрунті спільної громадської й просвітницької праці на благо України.

Таким чином, Софія Федорівна Русова, без сумніву, є взірцем жінки-громадянки, патріотки усім життям якої рухало бажання принести якнайбільшу користь українському народу. Своєю довголітньою наполегливою громадською працею С. Русова зробила вагомий внесок у розбудову незалежної Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Дорошенко В. Родина Русових (з приводу 80-ліття Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 224–228.
2. Дорошенко Н. Зразковий приклад. (У 100-літні роковини народин Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 303–304.
3. Звернення С. Русової до українців-емігрантів у Чехословаччині щодо заповнення анкети для створення притулку українських дітей. 1924 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 1. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).
4. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 105–108.
5. Лист від відділу ручних робіт Американської місії методистів до С. Русової з проханням допомогти хворій українці в таборі інтернованих у Тарнові (Польща). 22 грудня 1923 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 68–69 та зв. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).
6. Лист від філії Національної ради українських жінок у Берліні до С. Русової щодо співпраці з Центральним комітетом Національної ради українських жінок. 3 травня 1922 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 2 та зв.

URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825

(дата звернення: 15.04.2023).

7. Лист вчителів та дітей української школи м. Йозефів С. Русовій з подякою за подарунки до свята Св. Миколая. 26 грудня 1923 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 70. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

8. Лист онуки Ольги до С. Русової. 4 травня 1923 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 12 та зв. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

9. Лист Симона Петлюри до Софії Русової. 29 травня 1923 р. // ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 182–185. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/3889-1-24-183-jpeg/> (дата звернення: 21.04.2023).

10. Лист С. Русової до сина Юрія. 14 травня 1920 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 183. Арк. 7–8 та зв. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

11. Лист Товариства допомоги збігцям з України та їх родинам до С. Русової з подякою за надану фінасову підтримку родинам українців-емігрантів. 19 січня 1924 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 85. URL: http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

12. Лист українців-емігрантів до С. Русової з подякою за допомогу. 12 грудня 1923 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 269. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 66. URL:

http://cdavo.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1825 (дата звернення: 15.04.2023).

13. Ліндфорс-Михалевич Н. Софія Русова (1856–1940) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 327–339.

14. Лотоцький О. Сторінки минулого / Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. Ч. 2. Вид. Укр. Православ. Церкви США, 1966. 481 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008322> (дата звернення: 24.04.2023).

15. М. З. [Мірна Зінаїда]. Проф. Софія Русова – про Жіночий Конгрес. (Розмова зі С. Ф. Русовою) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 212–214.

16. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упорядк. та пер. Г. Дацюк, О. Михалевич-Рудакевич. Чернівці: Букрек, 2013. 244 с.

17. Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навч. посібник. Ч. 3: «Я не поетеса... Я не вчена.. Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Плай, 2012. С. 527–528.

18. Русова-Базілевська О. Моя бабуня (У 20-ліття смерти Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 313–314.

19. Русова С. «Жіноче слово» в обороні України й українства // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 54–98.

20. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

21. Русова С. Мої спомини. Львів: Хортиця, 1937. 284 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rusova_Sofia/Moi_spomyny/ (дата звернення: 15.09.2023).

22. Русова С. Пережите і передумане // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навч. посібник. Ч. 3: «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Плай, 2012. С. 333–429.

23. Русова С. Натхненниця національного жіночого поступу в Західній Україні // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 99–112.

24. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментар О. Я. Рахна. Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. 320 с.

25. Русов Ю. Кілька спогадів про Софію Русову (з нагоди 100-ліття народження, 1856–1940 рр.) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядкування З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 288–302.

26. Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3: «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Плай, 2012. С. 510–516.

27. Аліференко І., Дубовик Л. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових // Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <https://ube.nlu.org.ua/Alphabet/%D0%A7> (дата звернення: 11.08.2023).

28. Антоненко Н. Б. Права людини – наскрізна ідея громадсько-просвітницької і творчої спадщини Софії Русової // Наук. зап. Психолого-педагогічні науки / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. № 8. С. 99–102.

29. Бельченко В. П. С. Русова – видатний український літературознавець та громадський діяч // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; відп. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 30–31.

30. Білецький Л. Софія Русова // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 167–168.

31. Білецький Л. Софія Русова // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 168–169.

32. Білоус С. Імені Софії та Олександра Русових: чому бібліотеку Короленка перейменували. URL: <http://surl.li/hzioh> (дата звернення: 12.08.2023).

33. Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 108 с.

34. Богданець-Білокаленко Н. І., Люріна Т. І. Український буквар Софії Русової як чинник формування в учнів початкової школи концептосфери національної культури // ВІСНИК ПСИХОЛОГІЇ І ПЕДАГОГІКИ: Збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. Київ, 2011. Випуск 5. URL: https://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_5 (дата звернення: 24.08.2023).

35. Бондарчук О. Навчальна книга як засіб національної освіти (друга половина XIX – початок XX століття) // Наукові праці Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. 2016. № 5. С. 51–59.

36. Бура Л. Пам'яті великої вчительки // Наше Життя. 1955. № 2. С. 16. URL: <http://surl.li/nkcbq> (дата звернення: 17.09.2023).

37. В. Н. [Науменко В.]. Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века: (сборник «К свету». С. 205–219) // Киевская старина. 1904. Т. 87. С. 43–44. URL: https://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1904_10.pdf (дата звернення: 09.03.2023).

38. Вороніна Г. Сучасні тренди позашкільної освіти в контексті педагогічної спадщини Софії Русової // Джерело педагогічних інновацій. Освітні інновації в позашкільній освіті: сучасний погляд, практика та перспективи впровадження. Науково-методичний журнал. Випуск № 1 (37). Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2022. С. 9–14.

39. Гавриш Р. Л. Освітня діяльність Полтавського земства в науковій спадщині С. Русової // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; від. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С.53–54.

40. Германайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. Кн. 1. 1927. С. 259–265. URL: <http://surl.li/njnbc> (дата звернення: 17.06.2023).

41. Гонюкова Л. В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. у-т ім. Т. Г. Шевченка. К., 2000. 19 с.

42. Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 133–138.

43. Гонюкова Л., Конончук Т. Педагог і громадська діячка Софія Русова // Українки в історії / С. Андрусів та ін.; ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 72–77.

44. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 46–49.

45. Горбачева Л. Поклін Ювілянці. Промова в Академії в честь Софії Русової // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 217–222.

46. Груць Г. С. Русова просвітительський рух в Україні: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Терноп. держ. пед. у-т ім. В. Гнатюка. Т., 1999. 20 с.

47. Далавурак С. С. Ф. РУСОВА // Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. Т. 9.: «Поплужне – Салуїн» / Голов. редкол.: М. П. Бажан [та ін.]. Київ: Головна редакція УРЕ. Вид. 2-ге, 1983. С. 522.

48. Даниленко О. Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 278–295.

49. Дацюк Г. «З журбою радість обнялася...» // На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упорядк. та пер. Г. Дацюк, О. Михалевич-Рудакевич. Чернівці: Букрек, 2013. С. 14.

50. Дацюк Г. Софія: бо мудра // Початкова школа. 1992. № 1. С. 59–62.

51. Демуз І. Меценатська діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг (1898–1918 рр.)» // Емінак. 2016. Том 3. № 1 (13). С. 11–15.

52. Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 216 с.

53. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції (1922–1940 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 20 с.

54. Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 260 с.

55. Джус О. Шевченкіана Софії Русової. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 226 с.

56. Дорохова К., Міронова І. Діяльність «Союзу Українок» на шпальтах газети «Діло» // Молодий вчений. 2022. № 12 (112). С. 34–40.

57. Дорошенко Д. Нові народні видання: [рец. на кн. С. Русової і Хв. Вовк. «Серед виноградарів південної Франції»] // Громадська думка. 1906. 3 лют. (№ 22). С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 18.03.2023).

58. Дорошенко Н. Життя і діяльність Софії Русової // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 228–235.

59. Дорошенко Н. Софія Русова як педагог (3 нагоди 80-ліття уродин) // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйора українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 235–242.

60. Дучимінська О. Софія Русова (3 нагоди 80-літнього ювілею) // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 242–246.

61. Євдокименко І. Національно-патріотична домінанта у публіцистиці Софії Русової: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Київ, 2021. 264 с.

62. Єрмоленко В. Софія Федорівна Ліндфорс-Русова // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 318–327.

63. Животко Арк. Поклін громадській робітниці (3 приводу ювілею Софії Ф. Русової) // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 182–185.

64. Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). 1963. № 6 (30). С. 44–74. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1963_N06_30.pdf? (дата звернення: 22.07.2023).

65. Зайченко І. В. Русова про М. Лисенка // Творчість М. Лисенка і духовний розвиток особистості: зб. ст. / Чернігів. обл. ін-т удосконалення вчителів; за ред. О. А. Гальонка, О. І. Єрмоленко. Чернігів, 1992. С. 46–48.

66. Зайченко І. В. Русова про Чернігівське земство // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: зб. ст. / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 1993. Вип. 2. С. 66–70.

67. Залевський Б. Софія Федорівна Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 249–251.

68. Зборовська Н. Фемінний характер української ментальності // Культура. Сучасність. 2001. № 7–8. С. 146–152.

69. Іваненко О. І. Участь жінок у громадівському русі на Чернігівщині (середина XIX – початок XX ст.) // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. Київ: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 295–298.

70. Исторические антитезы: [про ст. С. Русової в газеті «Наши Дни». 1905. № 36, № 39] // Киевская старина. 1905. Т. 88. С. 150–151. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/d60/jan05.pdf> (дата звернення: 16.03.2023).

71. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

72. Калениченко Н. П., Копиленко Н. Б. Софія Русова // Рідна школа. 1991. № 12. С. 68–71.

73. Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової // Українське народознавство в іменах навч. посіб.: у 2 ч. / за ред. А. З. Москаленка; передм. А. Г. Погрібного. К., 1994. Ч. I. С. 151–159.

74. Кисілевська О. У Софії Русової у Львові // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 263–265.

75. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. 1994. № 1. С. 105–108.

76. Кісь О. Дефініції фемінізму // Незалежний культурологічний часопис «І». 2000. № 17. С. 14–21. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/ChasopysJi/N17Gendernistudii/> (дата звернення: 26.08.2023).

77. Коломієць Т. В. Українська видавнича справа харківського товариства поширення в народі грамотності // Культурологічний вісник. 2004. Вип. 13. С. 13–17.

78. Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині ХІХ ст. // Історичні науки. 2002. Вип. 4. С. 1–6.

79. Лашенко В. Значення діяльності С. Ф. Русової і людей її типу // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 282–284.

80. Лисенко О. В. ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. ШЕВЧЕНКА ДЛЯ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ УРОДЖЕНЦЯМ ПІВДЕННОЇ РОСІЇ, ЩО ВЧАТЬСЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tovarystvo_Shevchenka (дата звернення: 24.08.2023).

81. Лотоцький А. Ювілей великої приятельки дітей // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 255–256.

82. Лупаренко С., Лупаренко І. Видавнича діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) // Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VIII: діалог у розвитку науки та освіти. Конін – Ужгород – Київ – Херсон: Посвіт, 2020. С. 150–152.

83. Лупаренко С. Просвітницько-виховна діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. 2018. Вип. 2. С. 160–169.

84. Лятуринська О. Софія Федорівна Русова (думки у 100-ні роковини народин) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...». Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 311–313.

85. Малицька К. Межі // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 258–261.

86. Малицька К. Софія Русова в рідній школі і захоронці. Між дітьми і про дітей // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 178–181.

87. Маліновська Н. В. Методика використання лінгводидактичних ідей С. Ф. Русової у навчанні дошкільників переказу художніх текстів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Південноукр. держ. пед. у-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 1997. 18 с.

88. Мандрика Г. Софія Русова: в століття народження української патріотки // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 284–288.

89. Мандрика М. Ювілей С. Ф. Русової // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 174–176.

90. Мішкурова В. Ф. Ім'я Софії Русової в історії педагогіки України // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації

та перепідготовки працівників освіти; відп. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 23–24.

91. Москаленко М. З доби великих людей і великих ідей: до 165-річчя від дня народження Софії Русової. URL: <http://surl.li/njina> (дата звернення: 14.08.2023).

92. Москаленко М. Постать Софії Русової в громадському і культурному житті Чернігова. URL: <http://surl.li/njioa> (дата звернення: 18.08.2023).

93. М. Ф. [Марія Фуртак]. Софія Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 177–178.

94. Нагачевська З. «...Ви все були ідеалом громадянки-Українки...» // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 3–11.

95. Нагачевська З. І. Галицькі сторінки біографії Софії Русової // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; відп. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 49–52.

96. Надточій О. Л. Закордонні видання «Кобзаря» Тараса Шевченка // Наук. зап. Ін-ту журналістики / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2004 Т. 14. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1331> (дата звернення: 10.08.2023).

97. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с. URL: <https://diasporina.org.ua/istoriya/2648-narizhniy-s-ukrayinska-emigratsiya-kulturna-pratsya-ukrainskoyi-emigratsiyi-mizh-dvoma-svitovimi-viynami-ch-1/> (дата звернення: 19.03.2023).

98. Наумов С. О. Братство тарасівців (1) // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 36–44.
99. Наумов С. О. Братство тарасівців (2) // Український історичний журнал. 1999. № 6. С. 55–63.
100. Нижанківська М. Ювілейна Академія в честь Софії Русової // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 262–263.
101. Ніковський А. Огляд української літератури 1913 р. // Літературно-науковий вісник. 1914. № 1. С. 158–159. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/ (дата звернення: 05.03.2023).
102. Омельченко М. Софія Федорівна Русова. (З нагоди 75-літнього ювілею життя) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 186–194.
103. Омельченко М. Софія Федорівна Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 194–197.
104. Пампуха Л. О. Чинники внутрішньоособистісних конфліктів у жінок-керівників // Актуальні проблеми психології. Зб. наук. пр. Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Т. 7. С. 290–297.
105. Пеньковець О. М. Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпро, 2001. 18 с.
106. Петренко О. Софія Русова: від жіночого руху до коєдукації в навчанні і вихованні // Наукові записки НТПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. Тернопіль, 2007. № 1. С. 17–22.

107. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С. 145–149.
108. Погребенник Ф. І як вічна зоря... // Голос України. 1991. № 5. С. 14. № 188. С. 14.
109. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен. 1969. С. 125, 133, 136, 145–147.
110. Прокопенко А. А. Роль Софії та Олександра Русових у виданні «Кобзаря» Т. Г. Шевченка 1876 р. // Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. 2015. С. 92–95.
111. Проскура О. В. Софія Русова – талановита дочка України // Початкова школа. 1993. № 3. С. 44–46.
112. Проскура О. Педагог і діяч // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч: матеріали Всеукр. пед. читань / М-во освіти України, АПН України, Ін-т педагогіки АПН України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. Чернігів. обл. ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти; відп. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів, 1996. Кн. 1. С. 3–7.
113. Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Київ. Міжрегіональний ун-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка. Київ, 2002. 24 с.
114. Рахно О. Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження) // Сіверянський літопис. 2006. № 4. С. 120–125.
115. Рахно О. Наукова і громадсько-політична діяльність О. Русова в Харкові // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. № 504: Історія України. Харків, 2001. Вип. 4. С. 129–135.
116. Рахно О. О. Русов на Чернігівщині // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність: Матеріали ювіл. наук. конф., присвяченої 80-річчю Черніг. держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 1996. С. 67–68.

117. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С. 131–138.

118. Рахно О. Я. О. О. Русов: штрихи до біографії // Русов О. Щоденники та спогади. С. 5–20.

119. Резніченко І. Г. Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.): монографія. Київ: НВФ Славутич-Дельфін, 2015. 173 с.

120. Романович-Ткаченко Н. Мандрівниця // Літературно-науковий вісник. 1913. Т. 61. Книга 2. С. 308–323, Книга 3. С. 442–484; 1913. Т. 62. Книга 4. С. 88–118, Книга 5. С. 341–355, Книга 6. С. 500–516; 1913. Т. 63. Книга 7–8. С. 115–152; 1914. Т. 65. Книга 6. С. 501–536; 1914. Т. 66. Книга 7–8. С. 123–168; 1918. Т. 69. Книга 02–03. С. 195–226; 1918. Т. 70. Книга 04–06. С. 24–55; 1918. Т. 71. Книга 07–08. С. 58–88, Книга 09. С. 203–223; 1918. Т. 72. Книга 10–11. С. 32–72. Книга 12. С. 174–201. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyj_vistnyk/ (дата звернення: 05.03.2023).

121. Рудницька М. Софії Русовій. В день її 80-ліття // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва....» // Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 267–274.

122. Русова С. Як болгари здобули собі свободу? / з рос. мови пер. Олена Охримович. Львів: Друк. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка, 1909. 56 с.

123. Сабадин А. О. Співробітництво Української жіночої національної ради з міжнародними жіночими організаціями в міжвоєнний період (1920–1938 рр.) // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2010. Вип. 5. С. 125–128.

124. Самі про себе: автобіографії видатних українців ХІХ-го століття / Ред. Ю. Луцького. Видання Української Вільної Академії Наук у США. Нью-Йорк, 1989. 327 с.

125. Світленко С. Український інтелектуал Олександр Русов. Ч. 1. Входження у світ української національної еліти // Науково-теоретичний альманах. Грані. 2020. Вип. 23 (4). С. 93–107.
126. Сергеева В. Ф. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 1997. 17 с.
127. Сікорський П. Софія Русова – видатний український педагог, громадська діячка, просвітителька // Софія Русова: наук. праці / упоряд. та наук. ред. Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів: «СПОЛОМ», 2017. С. 7–21.
128. Слоновская К. Г. Профессор С. Ф. Русова // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 197–198.
129. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
130. Степченко О. До історії видання Шевченкового «Кобзаря» санкт-петербурзьким «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг для народу» // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 566–575.
131. Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. Т. 12: «Пряшів – Світлофор» / Гол. ред. М. П. Бажан. Київ: Головна редакція УРЕ, 1963. Т. 12. С. 443.
132. Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. редакцією Оксани Кісь. Харків: КСД, 2017. 304 с.
133. Фізеші О. Й. Виховні традиції в змісті українських букварів початку XX століття // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 20. С. 160–163.

134. Фролова О. Концепція в освітньому вченні С. Русової: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.12 / НДІ українознавства. Київ, 2009. 19 с.
135. Х. К. [Харитя Кононенко]. VII Міжнародний Конгрес Жіночої Ліги Мира та Свободи в Греноблі // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...». С. 204–206.
136. Хорунжий Ю. Из секретного архіву С. Русової // Освіта. 1991. № 73. С. 2.
137. Цина В. І. Софія Русова і українська національна система освіти // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2011. № 8. С. 186–189.
138. Чередниченко Д. Софія Русова і сучасна школа // Українська мова і література в школі. 1992. № 1. С. 38–42.
139. Шаповал М. Свято Матері (З нагоди 75-ліття Софії Русової) // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 198–204.
140. Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Сіверян. літопис. 1995. № 2. С. 50–53.
141. Шевчук Т. Жіночі українські організації як складова просвітницької й культурної еміграції в Чехословаччині в 20–30 рр. ХХ ст. // Сторінки історії. 2015. Вип. 40. С. 101–113.
142. Ярема О. Повертається забута спадщина // Дошкільне виховання. 1991. № 6. С. 21.
143. Ярема Я. Софія Русова // Софія Русова: З маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...». Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 276–278.
144. Bohachevsky-Chomiak M. *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life 1884–1939*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988. 460 p.

145. Bohachevsky-Chomiak M. Women's Organizations in Independent Ukraine: Prospect of Power. 1997. 18 p. URL: <http://surl.li/njspm> (дата звернення: 07.10.2023).

146. Kebalo Kichorowska Marta. Exploring Continuities and Reconciling Ruptures: Nationalism, Feminism, and the Ukrainian Women's Movement // *Aspasia*. 2007. Vol 1. № 1. P. 36–60.

147. Tarnawsky M. Feminism, Modernism, and Ukrainian Women // *Journal of Ukrainian Studies*. 1994. Vol 19. № 2. P. 31–41.

ДОДАТКИ**Додаток А**

Русова С. Ф., 1876 р.

Джерело: URL: <http://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliografichni-resursy/vydatni-pedahohy/rusova-s-f/fotohalereya/> (дата звернення: 20.11.2023).

Олександр Русов

Джерело: URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lyutyi/19/1847-narodyvsya-oleksandr-rusov> (дата звернення: 20.11.2023).

Додаток В

13 липня 1920 р. Посвідчення Софії Русової – члена Управи Кам'янець-Подільського відділу Українського Товариства Червоного Хреста

Джерело: URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/02/17/159014/> (дата звернення: 20.11.2023).

Додаток Г

Українська делегація на Міжнародному Жіночому Конгресі в Римі 1923 р.

Зліва: Юлія Зеленецька, Млада Липовецька, Софія Русова, Ніна
Кукулинська-Онацька

Джерело: URL: <https://www.istpravda.com.ua/article/2021/02/17/159014/> (дата звернення: 20.11.2023).

Додаток Г

На Всеукраїнському Жіночому Конгресі у Станіславі. Сидять зліва направо:

Софія Русова, Олена Кисілевська. 1934 р.

Джерело: URL: <http://surl.li/nmlni> (дата звернення: 20.11.2023).

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота присвячена дослідженню громадської діяльності Софії Федорівни Русової. В роботі окреслено історіографію проблеми, проаналізовано джерельну базу дослідження. Завдяки докладному вивченню мемуарно-епістолярного матеріалу з'ясовано, що упродовж життя С. Русова прагнула поєднати виконання своїх основних сімейно-побутових ролей з громадською працею, однак домінантною для неї була роль жінки-громадянки. Встановлено присутність у житті Софії Федорівни «рольового конфлікту працюючої жінки». Простежено та висвітлено громадську працю С. Русової на українських землях, прояви її громадської активності в період життя у Петербурзі. Розкрито внесок Софії Федорівни в український жіночий рух.

RESUME

The master's thesis is devoted to the study of social activities of Sofia Fedorivna Rusova. The work outlines the historiography of the problem, analyzes the source base of the research. Thanks to a detailed study of the memoir and epistolary material, it was found that throughout her life, S. Rusova tried to combine the performance of her main family household roles with public work, but the role of a woman-citizen was dominant for her. The presence of the «role conflict of a working woman» in life of Sofia Fedorivna was established. The public work of S. Rusova in Ukrainian lands, the manifestations of her public activity during her life in St. Petersburg are traced and highlighted. Sofia Fedorivna's contribution to the Ukrainian women's movement is revealed.